ERDÉLY
IRODALOMTÖRTÉNETE
KÜLÖNÖS TEKINTETTEL
TÖRTÉNETI IRODALMÁRA.

(Hatodik fejezet.*)

Rákóczy kibujdosása után a béke ritkábban zavartaték meg, mint a megelőző században. S akkor is egy-két eset kivételével nem a haza határain belül folyt le a vihar. A szatmári egyezkedés és fegyverletétel oly hallgatást idézett elő, mintha az átalános küzdelem megszüntével a nemzeti életerő is kialudt volna. Feledve lőn minden, a mi a mult századokban a magyar nyelv emelésére történt, feledve lőn túl és innen a Királyhágón maga az élénk és erőteljes irodalom is, mozgalmaival, vívmányaival, eredményeivel. Pedig iró találkozott azután is elég: csakhogy a túlnyomó rész latin nyelven írt a tudós világnak, s a ki magyarul a nép számára dolgozott, külföldi minták után indult, s az sem választá követendő példányul a Tofaeus vagy Pázmán erőteljes prózáját. Könyv is jelent meg elég, s ha ezeknek számát

*) Lásd a III. köt. 140. l.; a IV. köt. 3, s a 190. és 398 ll.; végre az V-dik köt. 32. l.

veszszük, vagy tudósságukat mérlegeljük, igazat adunk Benkőnek, ki századát kérkedve nevezte „aureum scientiarum seculumnak." Csakhogy mindez nem volt magyar irodalom. Ama tudományok, melyek eddigelé lépést tartottak a külfölddel, ezentúl utána sántikáltak oly halványan és elmosódottan, mintha ennek csak árnyékai lettek volna. Scholasticusok keze látszék rajtok, kik sok készülettel, de teremtő erő nélkül ültek le iróasztalukhoz. — A polemiák kerülve voltak s ezekkel az élénk zaj, a mozgalmasság is letűnt, mely pedig bő kárpótlást nyujta a hang kíméletlenségeiért. A politikai változás érezhető volt az irodalmon is, mely hosszas időn át nem módosult.

Maga a tanügy sem szenvedett e század folytán lényeges változásokat. Csak a katholikusoké emelkedett nagyobb mértékben, leginkább mióta VI. Károly császár 1715. ujra alapitá [1]) a gyulafehérvári püspökséget, s első püspökké Mártonffi Györgyöt kinevezte, ki 1716, febr. 17-én a fehérmegyei főispánságba is beigtattatott. Ugyanez év febr. 19-én püspöki székhelyét Fehérvárt elfoglalta, s a reformáltaktól visszavett székesegyházat [2]) fölszentelé. E század alatt közel 130 egyházat emeltek vagy újitottak meg s magokban a szászok városaiban is, hol pedig a XVI-dik század második felétől 1699-ig (midőn Szebenben emeltetett egy: az első földükön) egyetlen kath. egyház sem volt. A jezsuiták Kolozsvárt újra megkezdett működésükhez az óvári iskolát kicsinyelvén, 1700-ban a város újon emelkedő déli részében, ugyanazon (u. n. Farkas-) utczában, hol a reformáltak iskolája volt, egy új tanintézet, úgynevezett egyetem (teljesen azonban ekkor csak a philosophiát tanitották benne) alapját vetették meg, melynek építése eleinte a közbejött forradalom alatt lassan haladt ugyan, de majd fensőbb pártfogolás s a hívek áldozatkészsége lehetővé tette, hogy 1724-ben fölszenteltessék. Teljesen befejezve azonban csak később, hihetőleg Mária Terézia alatt lőn. A theologiát benne csak 1767 végétől taníták, de emelésére sokat tett az, hogy e királynő az 1735-ben felállított „nemes ifjak ápoldáját" czélszerűbben szervezé. Ezt József császár megszüntette, s csak

[1]) . . . Denuo fundatus . . . mondja Szeredai Series Episcoporum 222. l.

[2]) Fancsali Memoria Episcop. XXXVI. l.

utódja a trónon állítá helyre. E nagyobb intézet mellett 1753-ban Fehérvárt báró Sztoyka püspök megvetette a püspöki papnöveldének alapját, az által, hogy Nagy-Szombatból az Illyés-féle alapítványoknak e városba áttételét kieszközlé. Itt már akkor létezett egy kath. gymnasium. A megelőző század utolsó éveiben Leopold császár a kath. rendek tordai gyülésében két falu dézsmáját ezen gyulafehérvári jezsuita iskola alapjára ajándékozá, mire ezek meg is kezdék működésüket, míg a hite mellett buzgolkodó Apor István 4000 frttal növelé alapját. Helyiségök azonban nem levén alkalmas 1754-ben egy új épület alapját tevék le. Ezzel együtt a jezsuiták Erdélyben összesen hat gymnasiumot birtak. E rend eltöröltetése után 1773-ban tagjai nagy részben elhagyák Erdélyt, de a tanítással foglalkozók a legtöbb helyt megmaradtak s folytatták működésüket [1]), mígnem a különböző intézeteket más rendek tagjainak adták át.

A reformáltak tanintézetei közől Enyedet 1704-ben nagy csapás érte. Egy labancz kémnek megcsonkitásáért ugyanis Tige bevette s egy órai szabád zsákmányt engedett katonáinak, mely alkalommal a város legnagyobb része s az iskola a lángok áldozata lett, és a lakosok közül is számosan legyilkoltattak. De alig épült föl az intézet, midőn 1707-ben tanárai kényszerítve voltak Magyarországba menekülni, honnan csak 1709-ben térhettek vissza. Ezután nyugodtan fejlődhetett egyes kitünő tanárai alatt. A kolozsvári collegiumban eleinte csak két, 1728 óta három, s 1734-en kezdve négy tanár (a negyedik jogot) tanított. 1779-ben pedig gróf Székely Ádám s több jóltevő eszközlésére egy ötödik tanszék is állittatott fel. Azon alapitvány, melyet ifj. Apafi Mihály tett, foganitatlan maradt ugyan, és az intézet 1798, aug. 31-kén lángok áldozata lett, s csak 20 év mulva épült fel jelenlegi diszes alakjában: de átalában annak életét virágzónak mondhatni. A Patakról számúzött iskola 44 éven át Gyulafehérvárt tartózkodott, de midőn 1716-ban a vár ujra felépitéséhez fogtak, az intézet rövid időre a szomszéd Krakkóba, s onnan az év végén (dec. 2.) Marosvásárhelyre költözött, hol egy évi ingyen ellátás után egye-

[1]) A szebeni és brassai anyakönyvekben nincs más nyoma a jezsuita rend eltörlésének, mint hogy ez idő előtt a tanitó atyák neve előtt P. azután pedig A. R D. (admodum reverendus Dominus) állott.

sülvén az ott ez ideig fenállott alsóbb iskolával (1718 b.) megnyilt mint Patak-Vásárhelyi főiskola és ugyanakkor egy harmadik tanszéket is állítottak fel. Minthogy az épület igen kicsinynek mutatkozott, Zilahi Endre professor fáradozásainak sikerült jótékony adakozások által egy nagyobbnak épitését eszközölni, míg könyvtárát a század derekán gr. Székely Ádám és báró Szilágyi Sámuel gazdagíták becses hagyományaikkal. A reformáltak negyedik nagyobb collegiuma, az udvarhelyi, emelkedését leginkább Borosnyai Lukács János professorának köszönheti, ki oda 1735-ben hivatva, mind a tanrendszeren javított, mind a fizetések fölemelését eszközlé. Ő alatta egy második tanszék s egy segédtanitói állomás is állíttatott fel. Némely versengések alkalmat szolgáltattak ez idő tájban, hogy az iskola a papi igazgatás alól kivétessék. Jóltevői sorában az első helyet a Bethlen család foglalja el, de azoknak száma különösen professor Kis Gergely ügyessége által annyira szaporodott, hogy 1770-ben lehetővé lőn egy új épület eméléséhez fogni, mely három év alatt véget is ért. Egy erdélyi nagyobb egyetem hiányában jótékonyan hatott a tanügyre, s számos kitünő tehetségü ifjúnak teljes kiképeztetését eszközlé, hogy az ifjaknak 1764-ig nemcsak szabad volt a külföldi egyetemeket látogatni, hanem ott számukra nevezetes alapítványok is léteztek. Azonban a nevezett évben a külföldre menés egy leirat által megtiltatott, mely rendelet szenvedett ugyan kivételeket sőt idővel meg is szűnt, de egy ideig gátlólag hatott a tanügyre [1]).

Azon természetszerü, bár lassú fejlődés és emelkedés, mely a reformáltak tanügyét jellemzi, csak kisebb mértékben áll a szászok intézeteiről, melyek közűl a brassai 1748-ban uj épületet nyert ugyan, de előbbi fényét ez egész század alatt megközelitő-

[1]) Gr. Kemény József a Kurz Magazinja I. 80—89 ll. elöszámitja azon alapítványokat, melyek külföldi egyetemekben a magyar és erdélyi protestánsok számára léteztek. Az alapitók sorában oly tekintélyes neveket is találunk, mint XII. Károly svéd királyé, ki Pomeraniában Greifswaldeban 4 magyar számára tett alapitványt. Továbbá Göttinga, Jena, Halle, Wittemberg, Upsala, Cambridge, Franéckera, Genf, Basel, Heidelberg sat. úgyhogy az alapítványok száma megközeliti a százat, nem is számítva hogy némely helyeken minden növendék, tekintet nélkül a számra, vagy csekély díjért vagy teljesen ingyen ellátást nyert.

leg sem kapta vissza, s a szebeni sem terjeszkedett semmit, míg a többi nagyobb városokban lévő kisebb intézetek e század folytán amazokat utolérték. De collegiumi rangig sem emelkedett egyikök sem, s a jogot tanulni kivánó szász kénytelen volt valamely magyar intézetet fölkeresni.

Az egységhivők kolosvári gyülekezetét nagyobb csapás érte[1]. 1716-ban tábornok Steinwille hivatta az egységhivők egyházi előljáróit, s felszólitá, hogy piaczsori templomukat adják át. Az előljárók haboztak s kitérő feleletet adtak, a tábornok pedig őket szobájából kiutasitva, végrehajtást rendelt. Ugyanekkor a templomhoz tartozó jószágok is elkoboztattak. Két év mulva (1718, mart. 30.) ugyane tábornok hasonló módon azon iskolát is elvétette, melyet 1693-ban az óvári helyett a piaczsoron nyertek az egységhivők. A tanulók egy ideig tanitás nélkül elszéledve maradtak, majd maj. 1-én egy magános ház iskolává alakíttatván, a tanítások újra megkezdettek. E közínségen Kolosvári Dimény Pál unit. professor már hajlott korában, bámulatra méltó erélylyel akkép igyekezett segíteni, hogy bejárta a belga földet, mint a hol egyetemen léte alatt jelentékeny ismeretségeket szerzett, s „megromlott vallása állapotját gyámolitandó" jelentékeny adományokat gyüjtött. Mindamellett uj és czélszerű épületet csak a század végén a Zsúki László gazdag hagyományából emelhettek (1798). Azonban a tanítók buzgalma addig is kárpótlá a hiányokat, s épen ez volt leginkább az is, mi a székely-keresztúri s tordai iskolákat virágoztatá. Ez utóbbi városban piaczsori egyházaktól gr. Demián Hugó 1721-ben megfosztotta őket.

Mindez iskolák az egész század alatt látogatottak voltak. Néha, pl. 1739 és 40-ben az országosan duló ragály miatt az intézetek nagy részét be kellett zárni, de ez nem tartott állandóan s az e miatt szenvedett csorbát csakhamar kiheverték. Általán Erdélyben a nevelés ügyét virágzónak mondhatni. A gyermekek képzése kiváló gondját tette a szülőknek s a különböző intézetek, de leginkább a reformáltakéi módot nyujtottak szegény gyermekeknek a tanulás folytatására és bevégzésére. Már az Approbata gondoskodott törvényről, hogy a tanuló jobbágy gyer-

[1]) L. a B. P. Szemle XII. f. 203. l. A templom és iskola elvételét Szakál Ferencz Naplója (kéziratban) irja le.

mekek a tanulásban ne háboríttassanak, s ezek sorából a tudományos világban tekintélyes neveket tudunk felmutatni. De fensőbb egyetem hiánya mélyen érezhető volt s a XVII-ik század mulasztását e részben mi sem hozta helyre. Próbált ugyan a törvényhozás ezen akkép segítni, hogy a külföldi egyetemek látogathatását elrendelé, sőt „Istentől átkozottnak, e világon becsületi vesztettnek" nyilvánítá azt, [1]) ki e rendszabályt megsértené vagy csak ellene is szavazna, azonban azzal még nem volt a hiány pótolva.

S e hiány annyival érezhetőbb, mert épen e miatt nem volt a tudományosságnak központja. Egy magyar egyetem — pedig ez az előzményeket tekintve felállhatott volna — sokat, talán mindent tehetett volna a megkezdett magyar tudományos irodalom fejlesztésére, mely e század alkonyáig megszüntnek látszék: s ez esetben nem volnánk kénytelenek a létezett és kezdődő magyar irodalom közti hézagot magyar földön virágzó nagy részben latin irodalom leirásával betölteni, melyben csak itt-ott találhatni egy-egy magyar terméket.

A katholikusok vallásos irodalmát kizárólag egyházi férfiak kezelték. Kelemen Didák, egy Baksafalván született székely s korának híres szónoka, és tagja a minorita rendnek, egyházi szónoklatait (1729) s kathekismusát (1734) Kassán magyar nyelven adta ki. Kolozsvári Pál Erdélyben egységhivő szüléktől származott, azonban Demeter Márton által megnyerve katholikussá lett, 1711-ben a jezsuiták közé vétett fel, s mint tanár működött Kolozsvárt és Nagy Szombaton. Házát kősziklán épitő bölcs ember (Kolozsvár 1730): Kesztyén oktatások; Missiók könyvecskéje czim alatt hittani elmélkedéseket irt. Demeter Márton fehérvári nagy prépost s tudományáért köztiszteletü férfiú (1732) Kolozsvárt egy magyar munkával értekezett A szen háromságnak egy igaz örök és egyenlő istenségéről, a katholikus vallás értelmében, mely még viszhangja a háromságtagadók elleni polemiáknak. Egy más polemicus, de latin szerkezetü könyvet Sándor Ferencz adott ki, azon alkalommal, midőn baccalaureussá lett [1]). A protestán-

[1]) Compil. Cons. P. III. T. IX. A. I.
[2]) E munka irójának Benkő hibásan tartja Jánosi Miklós jezsuitát.

sok tudományok története, mely a vallásügyekben folytonos változások, újítások s ellenmondások közt ingadozik (Kolozsvár, 1738). E történeti és hitvitázó tartalmu munka szerzője Bossuet, s kiadása hihetőleg azért eszközölteték, hogy Erdélyben is terjedjen el. A kiadó egy Apor Péterhez írt ajánlattal látta el, melyben ezt, mint buzgó katholikust s a magyar régiségek tanulmányozóját és megörökitőjét*) magasztalja. Csató Elek erdélyi nemes, a ferenczrendiek tartományi főnöke a szentek praedestinatiójáról latinul értekezett (Kolosvárt 1739.) Lestyán Mózes csíki székely s udvarhelyi plebanus szent Ignácz és Xav. Ferencz életét Tursellinus nyomán magyarra fordítva közrebocsátotta. Gál Tamás minorita és hittanár magyar nyelven egy vitairatot nyomatott a protestánsok ellen (Kolosvár 1741). A székely származású Ferenczi Tóbiás, hasonlag minorita bölcselemtanár s ama rendnek provinciálisa, két latin munkával értekezett (1744 és 1767) a szentirás különböző helyeiről. Általán ez időkben a könyvek jelentékeny része azon alkalommal látott világot, midőn valamely tehetősebb ifju baccalaureussá lett, mint 1747-ben „a keresztyén politia bizonyságai" latinul. Egy ez időkben leginkább alkalmi verseiről ismert jezsuita Gyalogi János 1754-ben Csete Jánosnak a nagyasszony és magyar szentekre vonatkozó szónoklatait magyarra fordítva kiadta. Csete a század elején s az Apafi-korszakban Vizkeleti István álnév alatt s álöltönyben tevékeny működést fejte ki, szónoklataival nem kis hatást idézett elő, s a kolosvári főiskola újra emelésében tevékeny részt vett. A hitszónokok sorában kitünő nevet vívott ki a század utolsó tizedeiben a székely születésű Mártonfi József, később erdélyi püspök, kitől nyomtatásban a Mária Terézia felett mondott halotti beszédet birjuk (Nagy-Szeben). Kortársa Bisztrai Aaron Péter Pál, az oláh egyesültek fogarasi püspöke 1761-ben egy Vigasztaló levelet nyomatott az oláhok számára a görög vallásra térés ügyében, s a következő évben a florenczi egyetemes zsinat magyarázatát s bevezetését elsőbben oláh, majd latin nyelven a régi latin s görög kiadás nyomán közzé tette.

Ő csak mint elnök vezette az írt kiadó egyetemi vitatkozását. Schuler ur is az irók közzé sorozza, hihetőleg e nyomon.

[1]) Vonatkozás a Metamorphosis Transylvaniae-ra.

Magyar Tudomány Egyetem Közp. Könyvtára Szeged

A reformáltak vallásos irodalma terjedelmesb amannál. Bár itt-ott gyakorlati czélt tűzött ki maga elébe a transcendentalis eszmékkeli foglalkozás mellett, s bár maga az egyházi szónoklat magas fokát érte el a tökélynek: mégsem versenyezhet az előző századéval, azon irodalommal, melynek központja, pártfogója s gyakran lelke volt a fejdelmi udvar, s mely oly erős meggyőződéssel, oly férfias kitartással elvekért küzdött többnyire, bár nem mindig menten a felekezeti elfogultságtól. De ezért kárpótlást nyujt azon szolgálat, melyet akkor a hazai tudományosságnak s még inkább a magyar irodalomnak tett, míg a XVIII-ik században a nemzeti színezet nem található fel rajta. Pelsőczi Kovács János (1747. óta) superintendens, még mint a külföldi egyetemeken tanuló, utazása leirásán kivül (kézir.) a XVII. század utolsó évében két hittani értekezletet bocsátott külföldön sajtó alá. Szathmári Pap János udvarhelyi professor működésének egy része, az melyet külföldi egyetemen végezett, hasonlag ez időbe esik (Metaphysicája), majd hazatérve kiadta Ujesztendei ajándékát és kegyes ajkak áldozó tulkait (Kolosvár 1707), mely harmincz idvességes tanítást és tanulságot foglal magában az imádkozás módjairól: ez utóbbi, még mint a korábbi iskola növendékének munkája, hitet és buzgalmat követel. Bándi Mihály, hátszegi ref. lelkész, ki tanulmányait Enyeden kezdte, de ott a Rákóczy mozgalmak miatt nem fejezhetvén be, egy ideig az Inczédy családnál nevelősködött, — németből leforditá 1708-ban Brassóban a Keresztyénség czímerét, s kinyomatta, mely „az örök boldogság elnyerése" titkát tárja fel. Növendékeivel közel nyolcz évet töltött szász földön, majd a külföldi egyetemek látogatására ment, s itt Bujdosók vezére czím alatt 1718-ban Leidában egy imakönyvet adott ki. Kapusi Sámuel, gyulafehérvári professor a Palatinalis Kátéról kéziratban, s hasonlag magyar nyelven, kétféle magyarázatot hagyott hátra: egyet kérdések és feleletekben, másikat szónoklatokban.

Ugyane tized elején 1711-ben Jászfalvi György az enyedi iskola növendéke 1711-ben, Frankfurtban egyetemen léte alatt, Jézus Krisztus a legfőbb prófétáról egy latin munkát tett közzé. Dézsi Zsigmond udvarhelyi professor Franekerában léte alatt tartott vitatkozását 1717-ben Az ércz kigyó exegesise czím alatt kinyomatta. Soos Ferencz kolosvári pap s

majd püspök az 1718 és 19-ben dühöngött ragályról egy latin és magyar munkával értekezett: A döghalál Isten harcza az emberekkel (1720). Ez alkalomszerű munkáról maga számol bevezetésében: „Czélom azért az, hogy tégedet igazgassalak ez nemes, de erős harczban, mikor classicumát, harczra inditó szavát hallod a nagy hadakozó királynak, mitévő légy akkor" s szabályokat állít fel a különböző rangú és korú embernek a veszély idejére. E magyar munka csak függeléke a latin tételeknek a ragályról, mely tudományosan tárgyalja fölvett czélját, míg a másik „a gyengék kedvekért" iratott „hogy a kik erős eledelhez nem szoktanak, azok is taníttassanak." Paksi Szathmári Mihály a külföldi egyetemekről visszatérte után, eleinte Magyarországon papi hivatalt viselt, majd a gyulafehérvár-pataki iskolába hivatott meg, épen azon évben (1716), melyben ez intézet ujabb bujdosáshoz kezdett. Marosvásárhelyt 17 évig tanárkodott, mi alatt több munkát írt. Physica Contracta-ját (1719) s a tudás fájáról elmélkedéseit (1736) latin nyelven irta. Magyar munkái kézirati szónoklatain kivül Elmélkedések Jób XVIII-dik könyvéről (1732) és Uri vacsora felett meggyujtott szövétnek, melylyel Bernát Pál minoritának az oltári szentség mellett írt Lelki beszélgetéseit (szónoklatát) támadta meg (Utrecht 1740). E munka ellen készült az Igazság Paizsa is (1741), mely épen úgy, mint amaz, külföldön hagyta el a sajtót, s azzal együtt a polemicus irodalom kevés számu képviselői közzé tartozik. Egyes külföldön elmondott, s kiadott értekezéseikkel ez időben kitűntek Verestói György: az égő pálmáról irt munkájával; Turkevics Csepregi Mihály kolosvári professor, ki Franekerában egy philologico-theologiai értekezést nyomatott (1725), melynek keresett latinságát már ott megrótták; továbbá Zágoni Gábor, udvarhelyi pap Utrechtben létekor adott ki egy értekezést (1726); végre a történetnyomozó Huszti András is, (ki később katholikussá lett) a Krisztus egyszülöttségéről értekezését — első művét külföldön (Frankfurt 1728) — tette közzé.

Minél többen halnak ki a fejedelmi korszak növendékei közűl, annál jelentéktelenebbé lesz az irodalom. Lassú sülyedés, melyben itt-ott találkozunk egyes buzgólkodóval — milyen Rhédei Krisztina, ki 1730-ban Csulak Sámuel magyarországi papnak egy

még a mult században írt munkáját Kolosvárt kinyomatta, s melyben maga a sajtó is inkább külföldön vétetett igénybe. Épen ezek közé sorozható Borosnyai Nagy Zsigmondtól 1736-ban Amsterdamban kiadott mű: A keresztyén embernek papi tisztiről. Nem terjedelmes, de nyomos és alapos munka. Mint egyetemi növendék (1725-b,) különböző értekezéseket adott ki s midőn tanulmányait bevégezte, Utrechtben az apostoli hitformáról vitatkozott, s e vitában vitatott nézeteit négy latin értekezésben világ elé bocsátá, míg ugyanakkor a fenérintett czím alatt kiadta azokban kifejtett nézeteit magyar nyelven is honfiai számára. Ő minden keresztyént prófétának, papnak vall, kinek kötelezettségei vannak, egyenesen a keresztyén névből folyók: mert „legnagyobb dolog a magával jóltehetetlen embernek másokért is Isten előtt szószólóvá lenni.“ Uram, tanits minket imádkozni! kiált fel Lukácscsal, hogy tudjunk „uralkodni a sátánon, a világon és a testen.“ S ezzel ki van mondva a munka alapelve, mely kora philosopháló szellemébe nagyon is bele illik. Egyenként megvítatja az imádságokat s imádkozás módjait, s míg e részben a buzgóság az a mit legjobban sürget, a hit alapelveit a Hiszekegy-ben leli fel. Borosnyai visszatérve enyedi professorrá lett, s 1745-ben még egy latin értekezést nyomatott. Miként ő, épen úgy kortársa Lisznyai Incze Ferencz is külföldi egyetemen léte alatt adott ki két latin értekezést. Ő dévai pappá lett, s ez idő óta irodalmi munkássága halotti beszédekre szorítkozott.

A következő tized egyházi irodalma gazdagabb ugyan, de az emelkedésnek még kevés nyomaival találkozunk, habár e század legkiválóbb irodalmi bajnoka, a még fiatal Bod Péter föllépett is A szentirás értelmére vezérlő Lexiconával (1740, összesen 3 kiadást ért) egy kiválóan papi használatra készült munkával. Bod Felső-Csernatonban, Kezdi-székben született szegény nemes szüléktől Atyja az 1719-diki dögvész áldozata lett, s a szegény árva ezután keveset látogathatta az iskolákat, mígnem 1724-ben Enyedre került. Szegénységgel küzdve folytatta itt tanulását, mígnem 1740 ben külföldi egyetemekre indult, miután fenérintett munkája sajtó alól kikerült, s az ifju iránt átalában nagy figyelmet ébresztett. Leidában három évet töltött, honnan Németországon át 1743-ban visszatérvén, gr. Bethlen Kata udvari papjává lett. E főrangú hölgy a vallásos rajongás meglepő

képét tárja fel. Unokája a történetiró Bethlen Jánosnak. Daczára annak, hogy atyját, Sámuelt, korán elveszté, gondos, mondhatni tudományos növelésben részesült, anyja s mostoha atyja báró Haller István vezetése mellett, kinek rokona gr. Haller László hosszas ellenállása után is — nem levén kedve idegen vallásu személylyel kelni össze — nőül vette. Jó egyetértés nem is volt köztök soha. Férje eleinte mindent elkövetett a püspök, barátok, jezsuiták útján maga és rokonaival, hogy őt vallása változtatására birja. A vitákat diadallal állotta ki s a próbák kíméletlensége erős meggyőződésén nem ejtett csorbát, sőt végre is annyi rajongó gyülölettel tölté el, hogy midőn férje meghalt, sívár nyugalommal irá „a könyörülő Isten szívemnek mélységes keserűségéből lett kivánságomat teljesítette, tőle világi életemet elválasztotta.“ Két fia s egy árván született leánya maradt, kik közül Sámuel korán elhunyt. „Nagy örömöm volt — írja maga — azon, hogy Isten engem ebben meghallgatott, gyermekemet magához vevén, nem engedte, hogy vallásommal ellenkező vallásban növekedjék fel;“ ugyanazon nyugalom, melylyel férje koporsóját bezárta. Három évi özvegység után 1722-ben alig 22 éves korában másodszor gr. Teleki Józsefhez ment férjhez. S most hosszas és gyalázatosan folytatott per után katonasággal elvették a Haller nevet viselő két gyermekét, még a leányt is, kit pedig a házassági kötlevél szerint reformáltnak kellett volna nevelni. És épen e gyermekei miatt voltak későbbi keserüségei is, melyek annyira csigázódtak, hogy különösen leányától egészen elfordult, sőt a vallásos gyülölködés köztük egész szakadást hozott elő. Hányatásai közepett Istennél keres és talál vigaszt, kihez megtörhetlen bizalommal emeli fel szemeit. E rajongó hitnek áldozta fel családja, gyermeke szeretetét, s egy perczig sem ingadozott, midőn választania kellett köztök s a hitért azokat eltaszítá magától. Épen ez ömlik el Önéletirásának minden során, s az imádságokon, miket ebbe sző, midőn hányatásai közt Istenhez fordul; s még nagyobb mértékben egy másik munkáján, mely kisértései közepett írt fohászkodásait tartalmazza, s melyeket Védelmező erős paizs, melylyel a késértéseknek tüzes nyilai ellen oltalmazhatja magát a keresztyén ember czím alatt ki is nyomatott. E rendkivüli hitbuzgalom mellett, mely életirása olvasásakor részvétet ébreszt, jellemének másik oldala vigasztaló

képet nyujt. Épen oly eszes, mint szelid és jótékony nő volt. „Udvara — írja Bod — olyan volt, mint egy jol rendezett klastrom, élete mások előtt példa és világos tükör.“ Kedvencz tudománya a fűvészet, s ezzel kapcsolatban az orvosi tudományok, melyeket gyakorlatilag is űzött. Gazdag magyar könyvtárát — saját gyüjteményét — a nagy-enyedi főiskolának adományozta, hol alumniumokat is állitott fel. Halotti szónoklatot felette 1762-ben Bod Péter tartott, s azt versekbe szedett életrajzával megtoldva kinyomatta: Tiszta fényes drága bíbor, melyet ama m. izraelbeli nagy anya . . . megszerzett és . . felöltőzött czím alatt. A prózai verseknél emelkedettebb az ihletett lélekkel irt szónoklat, melyben e hölgy biborát (erényeit) mutogatja. „Nem kivántok-e ti ebbe felöltözni?“ kérdi hallgatóitól s mély fájdalommal, de sok hittel búcsúzik az abba felöltözöttől. „Ott vagy immár te tiszta fehér biborodba felöltözve, ott tartod kezedben a pálmát, követed a báránytt, valahova menend!“ . . . búcsúzik e hölgytől, ki az egyházi irodalom körűl is érdemeket szerzett. Ugyanis az ő költségén és Szathmári Pap Zsigmond kolosvári pap (a fentírt János fia) felügyelete alatt jelentek meg 1741-ben a Nádudvari Péter (ez időben már elhunyt) hitszónok nyolczvannégy predikációi, melyek velős és rövid egyszerűségükkel régibb korszakra emlékeztetnek. Az oly gyéren képviselt népszerű egyházi irodalom körébe vág: A felséges Istennel a kegyes léleknek édes beszélgetései, Gidófalvi János újtordai paptól (1744). Csomós János született székely és dézsi pap, Bernben külföldön léte alkalmával 1745-ben latin nyelven a szent irás némely helyeire kritikai észrevételeket bocsátott ki. Ugyanez évben Kolosvárt jelent meg Liliomnak völgye ötven szent elmélkedés a világi hiábavalóságokról, Gerhárd János után áttéve „egy hazánkbeli Lycurgus“ által, ki azokat annyira megkedvelte, hogy „ifjúságától fogva mindenütt magával hordozván, terhes hivatala mellett is . . . bánati közt is magát abból vigasztalván“ magyarra fordította; tiz kőmetszetű, e korból eléggé diszes képpel s versekkel ellátva, kinyomatta. E Lycurgus itélőmester báró Inczédi József volt, amaz idők egyike tekintélyesb főura, ki e munkát — melyet 1710-ben Zólyomi Boldizsár mutatott be a magyar közönségnek — részben átdolgozta. A megszokott imádkozási formák

helyett szent elmélkedéseket nyujt ez, míg a vele egy időben megjelent másik munka Igazságnak áldozatja kizárólag imákat foglal magában. Ez évben lépett fel báró Gyalakuti Lázár János szolnok megyei főispán Okos teremtett állat czimű a „teremtésnek rendi szerint" készített hétnapi imákkal. Ez, az irodalom több ágaiban munkás férfi 1760-ban francziából fordított magyarra Innepnapokra való isteni dicséreteket. Hivatali pályáját, mint gróf, kormányszéki tanácsos és országgyülési elnök végezte be. Az e tizedben megjelent könyvek sorát ugyanazon férfi zárja be, a ki megkezdte: Bod Péter, 1746 óta hévizi s ez időben már magyar igeni pap két munkájával: Szent Bibliának historiája (Nagyszeben 1748), mely a Biblia történetéről, iróiról, fordításairól értekezik, s melynek negyedik könyve a magyar biblia-fordításokat tartalmazza. Ma már — hála Toldy Ferencznek — e részben is előbb vagyunk, de azért nem csonkul a kezdeményező Bod érdeme, kinek ez egész munkája a kor legnevezetesb terményei közzé tartozik. Nép számára, s népszerűen irva, épen úgy mint a Szent Judás Lebbeus levelének magyarázata (1749), hasonlag alapos, és ünnepelt munka, tele bölcselmi észrevételekkel, mély vallásos iránynyal s akkép készítve, hogy a reformáltak szokásához képest belőle egyházi magyarázatokat lehessen tartani. S most újolag pangásnak indult az egyházi irodalom; csak 1755-ben jelent meg a Helvetiai vallástétel, s 1757-ben Oppenheimban Bod Pétertől Szent Heortocrates, az ünnepek és szenteknek naptári rendbe szedett magyarázata, oly világos czélzattal irva, hogy a nagyon elszaporodott ünnepeket népszerűtlenítse, azon alkalommal, midőn Mária Terézia XIV. Benedek pápánál e részben engedményeket eszközölt.

E két tizedbe (1750—69) esik egy főrangu iró munkássága is, kit méltán a kiválóbbak közé sorozhatunk: a báró Dániel Istváné, ki 1684-ben egységhivő atyától származott. Korán árvaságra jutván, a Bethlen Miklós felügyelete alá került. 1703-ban a Rákóczy-mozgalmak korában Brassóban vonta meg magát, azonban a male contentusok kezébe esvén ezek sorába állt, kik mint követjüket Brankován oláh hospodárhoz küldék. Nem sokkal ezután Magyarországon találjuk, mint a gr. Forgách István segédjét. Ennek elfogatása után visszatért Erdélybe, s itt mint a gr.

Pekri segédje szolgált, kinek bizalmát és szeretetét teljes mértékben kiérdemelte. A tábornok halála után ennek leányát Pólit nőül vette (1709) s a menyegzői ünnepélyen mindenki bámulatára „a teljes Szent-háromság egy igaz Istennek nevére hitet monda.“ [1]) A szathmári béke után a havasalföldi és moldvai menekültek — kiknek sorában volt ő is — mint követjüket Bécsbe küldék, kieszközölni a kegyelmet. Ez óta folytonosan látjuk emelkedni. 1740-ben báróvá, öt év mulva udvarhelyszéki fő királybiróvá lett, s az udvarhelyi iskolának fő gondnoka volt. Irodalmi munkái közűl az, melyben saját életét irja le (1764), felsőbb rendeletből elnyomatott, azért mert ebben a protestánsoknak 1741-ben benyujtott sérelmeit egész terjedelmében közli. Ez, valamint a Szent János Apocalypsiséről Vitringa nyomán készült magyarázata s Elegyes szent gondolatai (1766) latin nyelven készültek. Az örök életre vezető egyenes út-ja (Enyed 1765), mely a Szentkáromság örök istenségéről értekezik s bizonyságul szolgál, hogy minő mély meggyőződés birta hite változtatására, valamint az Isten eleibe bocsátott alázatos könyörgéseknek gyakorlása (Enyed 1766) magyar nyelven készültek. De egyik munkája sem érdemel több figyelmet, mint a latin nyelven kiadott „Atyai intései, mely a szellemi élet megnyerése, megőrzése s előmozdítása tárházát nyitja fel.“ Hasonló nevű fia, azon időben már cs. kamarás, vadászás alkalmával jobb kezét veszélyesen megsebesítette. E körülmény készteté a fenebbi munka irására, mert az irás állandóbb a szónál s philosophiai és vallásos értekezéseket tartott a bűn és erényről, a jelen és jövő életről s ennek különböző dolgairól. Bölcselmi intések s vallásos kérdések fejtegetése (1752), melyet irálya is a kor jelesb terményei közzé sorol. E munkát az irónak tudós és nemes lelkű leánya Póli, Wesselényi István neje magyarra forditá (kiadatlan maradt); a Pictet erkölcstanát pedig A keresztyén ethicának summás veleje czím alatt (1752) ki is nyomatta.

E század egyik legtermékenyebb egyházi szónoka s írója Hermányi József, ki tanulmányainak külföldi egyetemeken bevégzése után enyedi pap volt, ez időben fejté ki munkássága nagy

[1]) E szavakkal reformálttá lételét jelöli meg Kis Gergely a felette 1774-ben elmondott halotti oratióban.

részét. Ő ugyanis százötvennyolcz kötet beszéden kivül, — melyeket még Benkő is ismert — több fordítmányt is hagyott hátra. Kortársai Nádudvari Benő abrudbányai pap egy több kiadást ért imakönyvet irt Mennyei udvarral való szent társalkodás czím alatt; továbbá Dézsi Lázár György, enyedi pap, s később superintendens tanulmányait külföldön befejezvén, visszatért s 1753-ban lefordítá francziából Osterwaldnak A kegyes beszélgetésről írott oktatását, de a mely csak 1761-ben jelenhetett meg báró Nemes Juliánna költségén: elvont theologiai értekezés, elől hátul mulatságos versekkel ellátva, melyekből megtanuljuk, hogy

Mint ezüst csészében szép az arany' alma,
Olyan az épitő beszéd és nem szalma. . . .

bizonyságul, hogy e kor theologjainál az aestheticai izlés merőben hiányzott. Ez évben Kolosvárt az Énekeskönyvnek javított hangjegyekkel ellátott kiadása is jelent meg. Tordai Sámuel kendilónai pap A megtérés halogatásának veszedelmes voltáról czím alatt németből fordított s adott ki egyházi beszédeket. Hasonlag mint fordító lépett fel Zágoni Aranka György, ki a külföldi egyetemekből hazatérte után széki, majd marosvásárhelyi papságot viselt s Dézsinek a püspökségben elődje volt. Lefordítá Drelincourt után: A keresztyén léleknek halál félelmei ellen való orvosságai és vigasztalásait, de 1767-ben halála történvén, a kiadást csak fia eszközölhette 1768-ban. E téren működött a fennírt Dániel Póli leánya Wesselényi Anna, utóbb gr. Bethlen Lajos neje, ki Stapfer János keresztyén vallásra való útmutatását németből ültette át 1774-ben irodalmunkba. Köpeczi Sámuel bonyhai pap 1772-ben philologico-theologiai értekezéseket nyomatott Franekérában. Bodoki István kolosvári professor hasonlag mint fordító működött, L' enfant után az Ujtestamentom olvasására való bevezetést és Seilernek a Kisdedek vallása czimű munkáját 1775-ben bocsátá világ elé. Ez utóbbi bevezetésében a theologusoknak különösen Plató és Xenophon tanulmányozását ajánlja, a végett „hogy a gondolatokat mintegy külső látható testbe öltöztetvén" tudják kellő „formába öltöztetni" s alaposan ugyan de kellemesen előadni: küzdve mintegy az elha-

rapódzott irodalmi pongyolaság ellen. Kun István erdélyi birtokos Hét napi utitárs czím alatt 1777-ben imakönyvet tett közzé.

Marosvásárhelyi Gombási István, előbb tordai, majd harasztkereki papnak munkái [1]) hasonlag az egyházi irodalom jelesebb termékei közé sorozhatók. Ő ugyanis három kötet egyházi szónoklatot — nagy részben fordítottat — adott ki (1779—84), különös tekintettel a falusi közönség szükségleteire, oly modorban, melyet saját tapasztalata ajánlott czélszerűnek. Egy másik, hasonlag 1784-ben kijött munkáját A papi hivatalról Osterwald után fordítá s toldalékkal látta el, ellensulyozni akarván vele némely visszaéléseket. E munkák szokottnál nagyobb figyelmet ébresztettek, nemcsak korszerűségöknél, hanem azon merész és egyenes hangnál fogva is, mely azokon elömlik, s melylyel nemcsak a visszaéléseket, hanem a túlzásokat is (pl. a temetések alkalmávali szertelen magasztaló szónoklatokat) megrója. Gyöngyösi János belga egyetemekről hazatérte után alsó rákosi, majd újtordai pap 1782-ben kiadta Bunian János keresztyén útazását az örökkévalóságra magyarra fordítva; elvont fogalmak megtestesítése erkölcsi példákban. Elvontabb hittani értekezés a Szüntelen való örvendezésnek mestersége, melyet Sarasa után 1784-ben Wesselényi Mária gr. Teleki Ádámné, a fenírt Anna nővére, édes atyja unszolására magyarra fordított s kiadott 1784-ben. Wesselényi Anna e főrangú hölgy napa s gr. Teleki Ádám tábornok neje Lilletonnak Szent Pál megtéréséről írt munkáját „a keresztyén vallás igazságainak megmutatására“ lefordítá s 1786-ban Kolosvárt kiadta. Versbe és pedig gyarló versekbe szedett hittani értekezés Dézsi József somosdi pap Keresztyén paradicsoma (1782), mely az ó világ hét csudái mellé a keresztyén világ hét csudáját — természetesen csupa szellemi, megfoghatlan s nagy mértékben abstract dolgokat — állítja. Jóval fontosabb az ugyanettől két évvel utóbb (1784) kiadott Világi és ekklesiai vizsgálódás Bartholottus nyomán egy hang a lelkiismeret szabadságáról s vallásos türe-

[1]) Mint curiosumot megemlítem, hogy az alább többször megnevezendő Gyöngyösi János hozzá irta :

Házasodol, látom; mi dolog Gombási barátom?
Téged is a szeretet hát kalodába vetett? stb.

lemről, azon rendelet következtében írva, mely 1782, oct. 13-kán kiadva[1]) e magasztos eszmét szentesíté, s mely az abból felmerülhető egyes kérdéseket vítatja. E tárgyban a József alatti szabadabb sajtó aegise alatt jelent meg „Zakariásnak a pápa titkos iródeákjának az ausztriai tartományokban lett vallásbeli megvilágositásáról Rómából költ Levelei az ő lelki barátjaihoz, kiadattak egy eretnek által 1786.“ Mellék darabja bizonyos tekintetben az Epistolae virorum obscurorumnak, mely vakbuzgó szempontot negélyelve, szörnyűködik a József-féle újitásokon, magasztal mindent, mi a fölvilágosodást gátolja, kárhoztat mindent, mi azt előmozdítja. Pasquil: de tagadhatlanul ügyes, sok éllel írva és ha nem is oly világhírű, mint ama munka, melylyel párhuzamba tettem, de attól nem marad messze, legfőkép mert épen mint amaz, páratlan ügyességgel utánozza a bárgyúságot, írmodorában s leirásaiban ép humort árul el. Szerzője Szacsvai Sándor, mint ama korban hitték[2]). Egy másik hasonló tartalmu munkája, az Izé purgatoriumba való utazása, a következő (1787) évben látott világot, mely felelet volt az 1786-ban megjelent „Pápista oktatásra“ épen oly csípős tollal, épen oly ügyes gunynyal írva, mint az előbbi. Szacsvai háromszéki székely volt s ez időben Bécsben szerkesztője a Magyar Kurirnak (1786 óta), e sok szellemmel, ügyességgel és következetességgel szerkesztett hirlapnak. Szacsvai 1792-ben a szerkesztéssel felhagyni kényszeríttetvén, Erdélybe ment; azonban csipős satiráival, melyek kéziratban terjedtek el, csakhamar számos ellenséget szerzett magának[3]).

Ime látjuk, hogy e század utolsó felében hova törpült az egyházi irodalom. Legnagyobb részét fordítmányok tették, melyek ha hívek voltak is az eredetihez, de annyi idegen formát s rosz kifejezést ültettek át, hogy miután azokat többé semmi sem ellensulyozta, velök és általok maga a nyelv is alásülyedt: s e sülyedése annál nagyobb volt, minél tovább távozott a fejedelmi korszaktól, minél inkább haltak ki annak emlékei. Azzal fölérni soha

[1]) L. e munka 166-ik lapját.

[2]) Én is egykorú kézzel az ő nevét találom beirva azon példányban, mely a nagy-kőrösi ref. főgymnasium birtokában van.

[3]) L. Uj Magyar Muzeum 1856. I. k. 281—3. ll.

többé nem tudott, s csak az ascetismus merevségében nem maradt messze tőle. Még a főrangu hölgyek gyöngéd kezei sem tudák lelketlen formáit enyhítni, e buzgó hivő teremtményekéi, kik vallásos kötelességeiket vélték teljesítni a transcendentalis eszmékkel való foglalkozás által. E keretbe nagyon is beillik a halotti szónoklatok gazdag irodalma. Midőn valaki a főrangúak közül, sőt még a módosabb közép osztály soraiból is meghalt, lett legyen bár tiz éves gyermek, vagy nyolczvan éves agg, két, három pap is, szónokolt felette s épen nem volt ritka eset, hogy az előkelő nagyobb halottakat öt-hat helyt is elpapolták. E beszédeket egybefűzve kinyomatták. Ez akkor divat, fényüzési czikk volt. Hiában mutatott Gombási az egyiptomiak példájára, hol a halott felett az élők törvényszéket tartanak, hiában küzdött a visszaélések ellen midőn nem egy esetben érdemetlent magasztaltak egekig: — az mit sem használt. A közvélemény azt tartá legderekabb szónoknak, ki leghosszabban tudta magasztalni a „megdicsőült" erényeit s legérzékenyebben búcsúztatta el az élőktől. Az egyházi beszéd mellett rendesen oratiót is mondottak a halott felett, melybe beszőtték életrajzát s geneologiáját is. Ez egyhangu irodalmi ágnak becsét ezek tarták fen, az azokban elszórt s gyakran a családi levéltárból merített nemzedék rendi és történeti adatokkal: habár egyes szónoklatokban találunk mély és ügyesen megoldott philosophiai eszméket, habár találunk köztők oly kitünő dolgozatot mint a Bod Péter Bíbora. Természetes vala, hogy oly nagy mérvben űzve, múlhatlanul kelle fejlődnie, habár azzal hízelgéssé fajulása együtt járt, ugyhogy végre is nem birt több becscsel, mint a selyem szemfedő a koporsón, s a papságnak egyik jövedelemforrását képezte. Ezeknek soraiból többnyire azok voltak a leghiresebb szónokok, kik az irodalom más nemeit is űzték. A század első felében a többiek felett magasztaltatnak: Almási János, Ajtai Mihály, Turkevics Csepregi Mihály, ki Bánffi György, Teleki Pál, Kemény Sámuel sat. felett szónokolt; az e téren elhiresedett Szathmári Zsigmond, Kamarási György, kinek Emlékezet kövei czím alatt összegyüjtött száz halotti beszédét Bánffi Zsigmond nyomatta ki; — míg a század másik felében a más irodalmi munkáikról is ismert nevek: Dézsi Lázár György, Lisznyai Incze Ferencz, Hermányi József mellett Kovásznai Sándor, belga egyetemekről hazatérte után

marosvásárhelyi professor, tanítványa gr. Lázár Imre felett mondott beszédével, Málnási László a Bethlen Kata udvari papja s mindenek felett Verestói György kolosvári professor és utóbb superintendens tüntek ki. Mindamellett ez irodalmi ágat hatástalannak mondani nem lehet; sőt pótolta a becsesb irodalom hiányát, — habár csak mint hanyatlás stadiuma — mert, nem számitván a néha előforduló deák oratiókat, kizárólag magyar nyelven űzetett.

Hanyatlás stadiumán találjuk a magyar philosophiát is, melynek pedig első terméke, az Apáczai Csere munkája, közel három tizeddel előzte meg Thomasiusnak első német bölcsészeti munkáját Ugyanazért nem is gyakorolt hatást a magyar irodalom fejlődésére. De mint tudomány önállóbb irányt kezde követni, mióta a theologia vezetése alól felszabaditá magát, s azzal párhuzamosan és nem mint alárendeltje annak fejlődött. E téren többé nemcsak olyan könyvek jöttek ki, melyek röviden egyik vagy másik ágát leginkább iskolai használatra tárgyalnák. Próbáltak mélyébe ereszkedni, s már különösen a század alkonyán önállóan fejtegették egyes olyas kérdéseit is, melyek a hittannal nem álltak szoros kapcsolatban, s döntő argumentumokért nem kutatták fel többé a bibliát. Azonban míg a rendszert tudományosan a magyar irodalom lényeges kárára csak latinul mivelték; a magyar nyelvet egypár főur használta egyes kérdések népszerű előadására, gondolhatólag fordítás által. Ilyenek gr. Székely Ádám cs. kir. kamarás, ki Lockének a nevelésről írt munkáját (1771) s báró Józsinczi Sándor, ki egy névtelen „főhadi vezérnének halálos ágyában gyermekeihez tett utolsó tanításait“ (1781) magyarra fordíták s kinyomatták. E könyvből — mond forditó az utóbbi munkáról gr. Bánffi Zsuzsánnához írt ajánlatában — mindenki megtanulhatja „mivel legyen vallásához, királyához és a társalkodó élethez köteles“ s ő főként ezért ültette át. Ez időben egy magyar főúr, a lángelmü gr. Teleki József, a franczia irodalmat gazdagítá „Essai sur la faiblesse des esprits forts“ czimű művével. E férfiu első philosophiai képeztetését Bod Pétertől nyerte, s midőn ama munkáját külföldön kiadta, az nemcsak átalános figyelmet ébresztett, hanem a Rosseau helyeslésével is találkozott. Visszatérve Magyarországon lépett államhivatalba, s pályája dicsőséges és hosszu sorát koronaőrséggel

végezte. Ugyanő a gyermeknevelésről írandó legjobb munkára jutalmat tűzött ki, melyet Aranka György értekezése nyert el, kitől egy philosophiai értekezés jelent meg (1805) apró munkáiban „Ember, világ, Isten", s ugyanott egy más „A templom" czim alatt.

Terjedelmesb a latin bölcsészeti értekezések irodalma. Itt kitűntek Baczoni Incze Máté, kolosvári professor, s utóbb ugyanott pap, ki egyetemi tanulmányait Franekerában végezte s itt 1707-ben az egynemzetségüek polytheismusáról értekezett, továbbá Köleséri Sámuel, egy 1719-ben Löwenben tartott vitatkozását a philosophia összegéről Kolosvárt 1723-ban ujra nyomatta. Ugyanekkor és itt kiadta a természetjog axiomáit. Tőke István, marosvásárhelyi professor (1725) beköszöntő beszédjét a philosophia dicséretét, s egy más értekezését (1746) a természeti philosophia elemeiről kinyomatta, míg többeket kéziratban hagyott hátra. Ugyanakkor, midőn Tőke beköszöntött, a philosophia tanításáról értekezett (kiad. 1726) Inczédi József, a Liliom völgyének kiadója, ki tanulmányait amaz iskolában végezte s utóbb annak főgondnokává lett. Hivatali pályára lépvén Mária Terézia alatt mint protonotarius báróságot nyert s nevét Josinczira változtatta. Borosnyai Nagy Márton 1729-ben Hálában, midőn a Wolf-féle versengések javában folytak, tudorrá létele alkalmával azon kérdésre felelt, hogy van-e és mennyi befolyása a testnek a lélekre? De a nemzeti magyar tudományosságban oly kevés hite volt ekkor még a főrangúaknak is, hogy (1731) a már fenemlített gr. Lázár János Wolf munkáit latinra fordította, kinek ő kegyelt tanítványa, s ki azokat maga is átnézte. Ezek kéziratban maradtak, de megjelent (1735-ben) beköszöntő philosophiai értekezése. Kovács József enyedi tanár 1774-ben a Krüger philosophiájának elemeit kiadta. De korában senki e téren nem vívott ki nagyobb s a külföld előtt is tiszteltebb nevet, mint Fogarasi Pap József.

Fogarasi Szászváros született, hol atyja pap volt, kit alig 10 hónapos korában vesztett el. Ennek hiányát mostoha atyja pótolta, ki a gyermeket kitűnő elemi nevelésben részesíté. Azután az enyedi főiskolába járt, hol tanára Ajtai a Wolf philosophiájával ismertette meg. E mellett a számtan is kedvencz tudománya volt s ebben oly ritka természeti adománynyal birt, hogy egyet-

len átpillantással egész hosszú sor számokat összeadott, vagy más míveletet is csak fejében pontosan végrehajtott. 1769-ben külföldre ment s Baselben Bernoulli, Utrechtben Hahn és Hénert kitüntetett tanitványa volt, kiknek útján a batav alkirálylyal is megismerkedett. 1774-ben bölcsészeti tudorrá lett s beköszöntő philosophiai értekezését „az örökkévalóság következés nélküli természetéről, melynek kell hogy a dolgok folytonossága mellett kezdete legyen" kinyomatta. Nem sokkal ezután még ez évben Wiebel kapitány leányát — korábban tanítványát — nőül vette: mint már ez időben kitünő irodalmi névvel biró férfi, és két nyertes latin pályairat szerzője. Ezek elseje 1772-ben felelet volt e kérdésre, hogy a természetvizsgáló a nyert észlelések s kapott tapasztalásokból következtethet e a természeti jelenségek okainak felfedezésére, s ha igen, minő úton és szabályokkal? s az első, 30 aranyat nyomó emlékpénzt nyerte el, míg az 1773-ik évben „az emberrel együtt született s őt jótettekre ösztönző érzékről" készített második pályairata ezüst emlékpénzzel lőn kitűntetve. Innen visszatért hazájába, szászvárosi pappá lett, s mint ilyen 1778-ban a berlini tudományos akademiától az 50 aranyas jutalmat nyerte el „az állati erőről, mint az erők alapjáról" írt értekezésével.

Hajlama azonban Fogarasit a tanitói pályára vonzotta s e vágya 1779-ben teljesült, midőn a marosvásárhelyi főiskolában a bölcsészet tanárává választatott. Az ország előkelői csakhamar ez intézetbe tódultak, hogy Fogarasit hallgathassák, kivel ezenkivül a koronaőr gr. Teleki József is, mint kitünőbb barátjával a felsőbb mennyiségtanra taníttatta fiát, a Cornides által vezetett s később oly hiressé lett Lászlót. Fárasztó munkálatai közt is talált időt pályairatok készítésére, s most minden következő évben nyert jutalmat. Igy nyert feleleteivel a következő kérdésekre: 1) 1780-ban „Megmagyarázható-e az Isten egysége az okosságból" Leidában accessitet; 2) 1781-ben: Megmagyarázható-e hogy van az általánostól elkülönitett gondviselés, Harlemben ezüst érmet; 3) 1782-ben három emlékérmet nyert, egy 24 s egy 80 aranyast s az accesitet az ezüst éremmel — mindnyáját Leidában; 4) 1780-ban 50 aranynyal jutalmaztatott felfejtvén az okokat, miért nem ellenkezik az Isten természetével, hogy a világot a legtökéletesebben teremtette? 5) Ujo-

lag Harlemben jutalmazták meg, midőn kimutatta, hogy a valódi philosoph nemcsak felforgathatja a kijelentett vallást, hanem valódi keresztyén is lehet. A berlini akademia számára is kezdett egy értekezést írni — de ezt nem fejezhette be, sem előbbi pályairatának diadalát nem érte meg, valamint azon meghívásnak sem tehetett eleget, melynél fogva József császár őt a pesti egyetemhez nevezte ki bölcsészet tanárává.

Halálos betegség verte le lábairól s végperczét érezte közelegni. Socrateszi nyugalommal várta azt, sőt maga készité rá nejét, kit oly forrón szeretett, s ki oly messze földről követte hazájába (dec. 17.) Majd barátaitól is elbúcsúzott s elkészíté végrendeletét. Este felé már egészen eltompult. Végszavaival a Megváltó szent nevét hívta segítségül — e nagy bölcselkedő, ki a vallással soha egy perczre sem hasonlott meg. Még csak 41 éves volt. Társalgását kortársai tanulságos és kellemesnek írják s bölcsesége soha sem fajult mogorvasággá. Ezért a főuraknak keresett vendége volt, kiknél több ízben tartott egyházi beszédeket, melyekben a vallás elveit szívesen kapcsolatba hozta a bölcsészet elveivel. A kritika philosophiának kora még nem következett be, de ő munkáiban ennek előhirnökeül mutatta magát. Életét tanítványa Szigethi Mihály latin nyelven Föltámadt Socratesében, s Benkő József, mint az elhunytnak egyik legkedvesebb szeretettebb barátja, magyar prózában és „versekbe foglalt mesés panaszos perben“ (Olcsó érczeket aranynyá változtató erdélyi magyar alchimista czímmel 1785) írták le. De halálával irigyei is föltámadtak s érdemeit kétségbe vonák. Szacsvai Sándor azonban ezeket, s különösen egyet, kiről maga azt mondá ugyan:

Ki légy bizonyosan, azt mi nem tudhatjuk,
Balgatagságidból, de csak gyaníthatjuk —

de kinek nevét (Aranka) részint czélzásokkal, részint névbetűjének megjelelésével annyira elárulá, hogy rá nem ismerni nem lehet, — azon metsző gorombasággal, mely satyráit különösen jellemzi, elhallgattatá. Egy költemény volt e felelet, a fenemlített Izéhez ragasztva: „Borostyánkoszorús diploma, melylyel megajándékoztatott az a nagyfülű ostoba szamár, ki néhai t. t. Prof. Fogarasi Pap József uram most is tiszteletre méltó hideg tetemeinek koporsóját 1785-ben jan. 30-ik napján méltatlanul meg-

rugdosta." Maga e satyra szövege azt mutatja, hogy Aranka, ki már ez időben irogatta leginkább satyricus tartalmu verseit, de azokat még ekkor csak kéziratban köröztette, — egyik költeményét Fogarasi ellen intézte, s most ezért nyujtá neki Szacsvai ama diplomát.

Az egységhivők egyházi irodalma nem nyert újabb lendületet. Mindamellett közzűlök is többen foglalkodtak az irodalommal, csakhogy a Dávid Ferenczczel megért aranykor többé vissza nem tért, s bár kéziratban számos munka maradt, csak itt-ott látunk egyet egyet megjelenni, viszhangjául amaz időknek. Egy épen ily munka, melyet a mint jogtudós is kitünő Széplaki Petrichevich Horváth Ferencz írt s 1701-ben és Apologia, azaz: az unit. atyafiaknak mentségére és egyszersmind keresztyéni értelmeknek megvilágositására rendelt irás czím alatt kinyomatott, éles észszel és helyesen fejtegeti e körülmény okait. Ennek főiránya megczáfolni azon átalánosan elterjedt hitet, mintha az egységhívők krisztustagadók is volnának. De ez nem is lehetett másképen, miután az ő hitöket nem ismerték, sőt annak terjesztését irodalmi vagy más úton gátolták is, míg „az ő vallások ellen való vádak, az ő kárhoztatások, az ő gyülöltetéseknek útjai" mind a szószékről, mind nyomatott könyvekben szabadon terjesztetett. „Most hát Isten segedelmével napfényre hozzuk miben áll a mi hitünk" de kerülve a polemiát, s inkább a szentirás szavaival, mint azzal harczolva. Ez ügyben irta Dersi Gergely István egységhivő pap is kéziratban maradt munkáját Diacrises Theologicae, mig Kolosvári Dimény Pál (ugyanaz, kiről már fentebb volt szó) egységhivő tanár, az általános használatban volt Kátét készítette. Bod szerint e „sokat látott, hallott ember megpallérozta az unitaria vallást a remonstransok tudományok formájára." Kivüle Kmita András 1700-ban Kézben hordozható könyvecske czím alatt imákat, Prési János Keresztyén hitvallása czimű munkát adott ki. Továbbá a mint tanár és superintendens erélyessége s ügyességeért egyiránt magasztalt Szentábrahámi Lombárd Mihály egy latin munkát írt: A keresztyén theologia értelme az unitariusok hite szerint, de ez csak jóval halála után 1787-ben láthatott a József császár engedelméből világot. Ugyanő az Énekes könyven kivül 1746 ban Szükségeinkhez alkalmazott

könyörgések czím alatt imakönyvet nyomatott, melyet hitfelei még napjainkban is használnak.

Az egyházi szónoklat nálok is inkább virágzott. Ferenczi Tamás (1715) papi remekekkel, Keresztúri Sámuel (1726). Ambrozia, s a Halandóság postáival, Gejza József (1767) Eleven temetség s Halottas szombatjával, Pálfi Zsigmond Keresztúri Sámuel számos halotti beszédeikkel, Fosztó Uzoni János 82 praedicatióval, Fejérvári Sámuel, Koncz Boldizsár hason tartalmú munkáikkal, Szentkirályi Ágh István szónoklatai s hittani értekezéseivel kisebb nagyobb mértékben vivták ki a köztiszteletet. Mint hymnusirókat s szent énekek kiadóit megemlíthetjük e következőket: Prési János Frankfurtban (1716) német énekeskönyvet nyomatott, Becse Losonczi András több dicséretet s a dögvész idejére egy éneket, Kmita András hasonlag szent énekeket, Gejzá József (1766) halotti énekes könyvet irtak.

Az egységhivők bölcselmi irodalma leginkább oskolai használatra irt s annak egyes ágait tárgyaló kézi könyvekből állt. Igy S. Szentkirályi Ágh István a belga egyetemekről haza térte után kolosvári tanár s 1758 óta superintendens és igazgató (ekkor vált el a kolosvári fő papság a püspöki hivataltól) Logicat, Metaphysicat s ezenkivül Geometriát készitett latín nyelven. Kézíratban maradt azon párbeszéde is, melyet József császárral folytatott. Bölöni Pálfi Benjámin tanár hasonlag latin Logicát, Metaphysicát s számtani kézikönyveket, Nagyajtai Lázár István iskolai használatra írt philosophiai munkákat készítettek. Ez utóbbi Leidában a bölcsészet tudorává lett, s azon alkalommal latin tételeket készitett az egyetemes philosophiából (1775); kivüle és jóval korábban (1731) Gejzanovics János kolosvári professor értekezett latínul az emberi ismeret legfőbb elvéről s egy philosophiai historiát írt. Ő korának híres orvosa volt — s mérgezés következtében halt meg.

A szászok egyházi irodalma sem emelkedett. A német nyelv diplomaticus nyelvök volt ugyan a tudományosan épen nem űzött szász mellett, azonban az egyházi irodalomban a latin fölött nem tudott magának érvényt szerezni s még mindig csak kivételesen s a nép közti elterjedésre szánt munkákban találjuk fel. De irodalmuk terjedelme is mögötte marad a korábbi félszázadának

Scharsius Endre a wittembergi egyetemből hazatérte után előbb medgyesi tanár, majd lelkész s végre superintendens első értekezését még az egyetemen léte alatt irta, majd hazatérte után 1690—3 közt három hittani értekezést nyomatott, munkásságát utóbb azonban az egyházi jognak szentelte s a XVIII-ik század első éveiből becses ilynemü gyüjteményeket, munkálatokat hagyott hátra. Hermann Péter nagysinki pap Wittembergben léte alatt s hazájában (1699—1709) öt, részint philosophiai, részint hittani értekezést adott ki. Römer Lukács Wittembergben a megváltásról értekezett (1689), honn pedig, mint brassai iskolatanitó, Eris almája czím alatt a tudományokból 138 paradoxont állitott össze (1704). Teusch Endre orvos s a szászok grófja, korának egyik ismertebb és sokoldalú tudósa nemcsak mint kiadó működött, hanem maga is irt német nyelven hittani munkákat, milyenek: bevezetés a valódi keresztyénségre, a szentirás olvasásáról. Hasonlag német nyelven adott ki Krausz János egy munkát Jénában gondolatokat az üdvezülésről kérdések és feleletekben (1738). Soter György szelindeki pap gyermekek számára ez időben német agendát tett közzé. Ziegler Dániel beszterczei pap latin nyelven a papok hivatásáról értekezett, egy sokáig használt német Kátét nyomatott, s testvére Krisztián szebeni pappal a németországi lelkészek könyvtárát szónoklatokkal gazdagította.

A szenténeklek irodalma, mióta a brassai születésű Rhéter Ferencz 1664-ben emelkedett lélekkel irt szenténeket kiadta, a XVIII-ik század elejéig kevés újabb lendületet nyert mikor (1707) Teusch Endre Dávid hárfáját és énekeskönyvét közre bocsátá. Egy más német énekes könyvet Evangelia Melodica czím alatt 1717-ben Rausz János brassai kántor nyomatott, míg a szebenit (1766 s később is többször) Schunn Endre oda való pap adta ki.

Hitvitákat a szász papok nem folytattak: egy pár jelentéktelen kivételével. Scharsius Endre superintendens irt néhány szász pap Crypto-Calvinismusáról. Grafius Lukács superint. vizsgálta egy iratával a lipcsei pietismust s észrevételeket tett Scheffer Eleven hit-ére. Kivüle még Haner György[1]) is intézett

[1]) L. V. Fejezet. B. P Szemle IV. köt. 405—6. ll.

a pietismus ellen az akadémiákon levő erdélyiekhez egy levelet, s ugyanő másod ízben a chiliasmust ostromolta. Ennek erdélyi apostola Dietrich János, bolgácsi pap volt, kinek egy e tudomány mellett írt levelére történetesen ráakadván, a superintendens Grafius Lukács által hirdetett papi gyülés (1727) hitvallomásának beadására kényszerítette, mi megtörténvén, annak czáfolatába ereszkedtek nemcsak Grafius, hanem más papok s ezek közt Haner György is. S midőn a dologba Teusch Endre a szászok grófja is beleelegyedett, Dietrich jónak látta „az ördög jövendő boldogságának nem áldozni fel saját világi javait" s — tanait visszahúzta, és valóban eszélyesebben nem is cselekedhetett volna. Mert a szász papság nemcsak gazdagon volt dotálva, hanem jelentékeny kiváltságokkal is bírt s azokat gondosan őrizte, sőt többen közűlök e tárgyra vonatkozó gazdag gyüjteményeket is hagytak hátra, mint Scharsius Endre superintendens a zsinatok aktái reformatio korától fogva, folytatva Haner György által. Ugyanez bővíté másik munkáját is: Rendezett irományok az erdélyi szász papság állapotáról (1706. latin kézir.) Ezen kivül két kötet egyházi aktákat gyüjtött. Épen ily tevékenységet fejtett ki az egyházi történetiró Haner György (1717), kinek e téreni munkásságát már említők, s kitől egy kézirati német munka maradt az erdélyi papok kiváltságairól, továbbá Haner Jeremiás, az előbbinek fia, ki egy kötetnyi e tárgyu czikkek mellett több mint 250, nagy részben ily tartalmú oklevél gyüjteményt hagyott hátra. Ide vonatkozó vitája volt a már többször említett Grafius Lukácsnak, kit 1712-ben superintendenssé választottak a püspöki jogok felett. Egy latin munkát írt ugyan ő: „Teljes és bizonyítványokkal ellátott kimutatása annak, hogy az erdélyi uralkodók az általok gyakorolt s a passaui egyezkedésnél fogva rájok szállott püspöki jogokat nem másnak, mint a superintendensnek adták át." E jogokat t. i. ezen időben a szebeni káptalan gyakorolta. Azok hajdan a milkóviai püspököt illették, mígnem 1436-ban IV. Eugen pápa (e püspökség már meg levén szűnve) az esztergomi érsek megegyezésével a káptalanra szállította azokat. A káptalanok régi jogaikban a reformatio behozatalával is megmaradtak, habár a legfőbb törvényhatóság a superintendenseknek adatott át. Ezzel indokolá Grafius fenírt munkájában ama jogok iránti követeléseit, de azok alaptalanságát. Herman István sze-

lindeki pap latin czáfolatával kimutatta. Grafiusnak egy más a szebeni s barczasági káptalanok ellen intézett irata sem maradt czáfolatlanul. E főpap a püspöki jogok mellett még egy harmadik munkájában azok latin „magyarázatával" is lándzsát tört. Általában minden módon szerette volna hierárchiai elveit érvényesítni, — de szándoka a hatalmas szász papság erélyén hajótörést szenvedett.

Philosophiai irodalmuk, mely a Zabanius és Ladiver versengése folytán [1]) a mult század utolsó éveiben valóban élénk volt, teljesen hanyatlásnak indult s csak ezek kortársai idejében mutat fel még életjelt. Közülök Scharsius Tamás (1692) Wittembergben az Isten rendkivüli jelenlétéről s (1693 u. o.) az ünnepekről értekezett. De hazájába térvén medgyesi rectorrá lett s mint ilyen egy iskolai vizsgálaton nyilvános vitatkozást tartott az egyetemes philosophia vázlatáról (Skiographia 1696-ban). Scharsius Endre (1708 óta) superintendens Wittembergben léte alkalmával a Szentháromságról vitatkozott. Hazájában négy theologico-philosophiai s dialecticai értekezést nyomatott (1690—3). Bruckner János a külföldi egyetemekről hazatérte után szebeni rector, majd nagyapoldi pap 29, saját elnöklete alatt Hálában tartott philosophiai értekezést a szebeni iskolai könyvtárnak ajándékozott. Minde munkák latin nyelven készültek. Német egy jött ki Lipcsében a brassai születésű Clompe Pétertől: Uj irományok a Wolf philosophiájában lévő tévelygésekről (1736), melyeket ő egy névtelen társaságában francziából fordított le. E philosophiai irodalommal kevés összefüggése van azon valóban kitünő működésnek, melyet a külföldön Hiszmann Mihály fejte ki. Ez ünnepelt tudós 1752-ben született. Tanulmányait Németországon végezte be, hol meg is települt. Göttingában, hol utóbb tanárrá lett, a philosophiai irodalomról felolvasásokat tartott, melyek hirét megalapiták. Jósef császár meghivta a pesti egyetemhez tanárnak — ő elfogadta e meghivást, de mielőtt annak tényleg megfelelhetett volna, meghalt 1784-ben, még fiatalan s egy dicsőséges pálya kezdetén. Számos értekezésen s birálaton kivül, melyekkel mint fölvilágosult gondolkodó s ügyesen elemező mutatta be magát, működése nagy részét philosophiai irodalomhoz tartozó forditmányok teszik.

*) L. Budap. Szemle IV. köt. 320. l.

Erdély egyházi és philosophiai irodalmát ilyszerű terjedelmessége mellett meddőnek még nem mondhatni. De másként fog a kérdés állani, ha azt mint nemzetit tekintjük. Annak magyar része nemcsak kisebb, hanem a silányabb részét is teszi. Ebben is fordítmányok foglalják el a tulnyomó részt. Nem csoda. A nagyobb iskolák latinok voltak, s a tanítás kizárólag latinul folyt. A magyar nyelv nemcsak nem részesült tudományos mivelésben, hanem a gyermek lelkében a megvetésnek bizonyos nemét gerjeszték iránta. A fejedelmi korszak előképei feledve lőnek. Senki sem gondolt rájok, csak egy-két tudós, ki bámulta és búvárlotta, — s hogy legalább emlékök maradjon fen, biographiai munkák adataiul használta fel azokat. E növelési rendszer mellett vajmi ritka volt a magyar tankönyv! Csak Lázár János adott ki (1750) egy magyar geographiát és Tordai Sámuel egy németből fordított Világtörténetet, s mindkettő inkább házi, mint nagyobb iskolai használatra. Annyival nagyobb a latin tankönyvek száma: melyek koronkint majd minden iskolában készültek, bár nagy részint kéziratban maradtak.

E szabály alól csak a nyelvtanok képeznek kivételt. A Molnár Gergely, Alstäd és Komenius általánosan elterjedt latin nyelvtanait sok helyről kiszorítá az Ajtai Abod Mihályé, melyet német szöveg kiséretében szász iskolákban is használták (1744). E férfi tanulmányait Maros-Vásárhelyt végzé, külegyetemekről haza térte után udvari pap s majd enyedi professor volt. Korának ünnepelt tudósa, ki egy görög régiségtant s némely történeti munkákat hagyott hátra kéziratban. Végintézetében gyüjteményeit az enyedi iskolának hagyományozta, de mindkét vallásu protestáns iskoláknak s egyházaknak is szép összegeket rendelt. Egyetlen kinyomott munkáját, latin nyelvtanát 1771-ben a Kovásznai Sándor marosvásárhelyi professoré szorítá ki a közhasználatból, ki a Cellarius nyelvtanát alkalmazta magyar nyelvhez. Jelentékeny segédeszköze volt e nyelvtanoknak a Pápai Páriz Ferencz latin-magyar és magyar-latin szótára, melyet a tudós 1708-ban Lőcsén adott sajtó alá [1]). Hatvan évvel később (1767) újolag sajtó alá rendezé azt Bod Péter, bővítve magyar-latin-német részszel, példabeszédekkel s műszavakkal ellátva. E munka 1801-ig még

[1]) L. a Budap. Szemle IV. köt. 226 l.

három kiadást ért. Német nyelvtant, latin nyelven, magyar ifjak használatára Becsben 1775-ben a székely születésü Nagy György nyomatott. Zsidó nyelvtant közhasználatra, s hogy az emlékező tehetséget inkább megragadja, metrumba szedve Kapusi Sámuel hagyott hátra. E férfiu Magyarországon Rimaszombatban született, a külföldi egyetemek látogatása után Gyulafehérvárt tanárkodott egészen 1763-ig, midőn, mint kortársai gyanìták, mérgezés következtében meghalt. Több kéziratban maradt számtani s történeti kézikönyvén kivül ama nyelvre vonatkozó két latin munkát nyomatott; A rimes héber nyelvtan előcsarnoka, metrumos lexicon (1698), s A Genesis négy első fejezete megtoldva néhány Zsoltárral (1799) zsidó nyelven. Egy fél századdal utóbb ugyan csak a zsidó nyelvről értekezéseket dolgozott Huszti György, kolosvári tanár.

Párhuzamosan a latin nyelvészettel maga a classica litteratura is gondos ápolásban részesült — ha azt mint tudományt vesszük. Annyival kevesebb történt annak nemzeti nyelvünkre átültetése körül. Dálnoki Benkő Ferencz, marosvásárhelyi tanitó, egy kitünő lelki tehetségekkel s férfiú szépségekkel felruházott férfi, L. Annaeus Florusnak a Rómaiak tetteiről írt munkáját 1702-ben magyarra fordìtva kiadta. Báró Szilágyi Sámuel, korának tisztelt tudósa s udvari agens, utóbb kir. táblai ülnök Bécsben léte alatt (1740) Keresztyén Seneca czím alatt e bölcsnek válogatott mondásait magyar nyelven közzé tette. Kéziratban maradtak tőle Horatius némely ódái, mértékbe fordítva Kovásznai Sándor a Cellarius kiadója lefordítá (1782) Plautusból a Mostellariat s Terentiusból az Androszi leányt, elég rosz prózában. Kolosvárt 1767-ben Aesop meséinek képes kiadását egy névtelen eszközlé. A classicusok kiadásai körül hasonlag kevés történt. Köleséry Sámuel közre bocsátá Tibullust a Mátyás király budai könyvtárában létezett példány szerint (1727) egy valóban nevezetes s az eddigi kiadásokat több helyt megigazitó pótló példány. A szász születésü Bergler Istvánt e téren kora az első tekintélyek közé sorolta. Már gyermek korában a XVII-ik század végén rendkivüli észtehetsége s piszkos jelleme által vonta a közfigyelmet magára. A világtól elzárkózva két szenvedélye volt; a pipázás s a classicusok olvasása. Az egyetemi tanulmányokat bevégezni Lipcsébe ment. Itt egy könyvárusnál

Fritsch-nél talált foglalkozást, de fenemlített két szenvedélyéhez egy harmadik is csatlakozott: a borital. A hetedik emeleten lakott, hol rendesen a földre vetett ágyon heverészett, görög foliánsoktól és boros palaczkoktól körülvéve, oly iszonyú füstben, melyet kiállani is alig lehetett. Különben is cynicus volt a legnagyobb mértékben, annyira hogy még öltözete is rongy és piszokból állt. Ennyi undok szenvedély mellett is sokat dolgozott; s több görög classicust bocsátott világ elé, jegyzetekkel fordítással ellátva (1706—1721), sőt Genesiusnak a konstantinápolyi dolgokról írt IV könyvét (813—889) ő adta ki először (1733). Kitünő tudós hirében állván, több jelentékeny megbízatásokat nyert, s végre Maurocordato Sándor oláh hospodár meghívta titkárának. Ekkor is kimutatta cynismusát: Erdélyen útazott ugyan keresztül, de rokonait meg se látogatta. Bukarestben kedvére élt. Tanította a fejedelem fiait, s ennek munkáját a Kötelességekről (1722) görögből latinra fordítva kiadta; szabad délutánjain pedig könyvei és boros palaczkjai közzé temetkezett: mely két czikkel gazdagon ellátta a fejedelmi bőkezűség. Élte alkonyán katholisált (alaptalanul hitték némelyek, hogy musulmánná lett), meghalván pedig, ura nagy pompával temetteté el *).

A nyelvtudományi mozgalmak legalább nem hagyák míveletlenül, parlagon a tért. Komoly és méltánylandó igyekezetek ezek, s bizonynyal némelyike magát a tudományt is előbb vitte. Csak a magyar nyelvre nem gondolt senki. Az nem fejteték tovább, s megálla ott, a hova Gelei Katona emelte. Szomorú dolog, mely visszaeséssel végződött, s melynek természetes következménye, hogy maga a szépirodalom is igen silány helyet foglalt el a század első felében, midőn csak itt ott találjuk képviselve. Ugyanazon Felvinczi György, kinek Comico-tragoediájáról szóltunk [2]) a XVII-ik század utolsó tizedéből s a következőnek elejéről számos kisebb nagyobb verses dolgozatokat hagyott hátra: Arusok dicsérete, Nyavalyák gyűlése, A Jeruzsalemből Jerikóba menő tolvajoktól megsebesített ember-

*) Windisch Ungar. Magazin II. 508. l.

[2]) L. Budap. Szemle IV. köt. 238. l. — Munkáit Seivert sorolja fel: Provinziál-Blätter VII. k. 2, 3 l. Ezek közül csak a Schola Salernitanát ismerem. A Természet próbáját Székely Sándor Vinczi Györgynek tulajdonítja, kiről a Szemle u. a. f. 235 lapján emlékeztem.

nek állapotjáról (1698.) A magyar királyok s vezérek mauzoleuma; továbbá A salernitana scholának jó egészségről való megtartásnak módjáról írott könyve (latinból fordítva, 1701-től 70-ig háromszor), rímbe szedett praecepták, melyhez, mind a tárgy lelketlen kezeléseért, mind azért, mert száraz emlékverseket tartalmaz, méltán csatlakozik a Szentpáli Ferenczt ő l írt (1701) Verbőczi törvénykönyvének Compendiuma. E férfiú más költeményei közül korában legismertebb a Zabanius János szászok ispánja lefejezésének alkalmára írott, „Kríva havassának keserű gombája" kezdettel. Dálnoki Veres Gerzson, küküllői birtokos versekbe szedte a kuruczvilág eseményeit s az 1722-ig történt eseményeket: de e gyenge költői mü történeti szempontból érdekes. Ugyan ekkor Rákóczy fejdelemmé választása alkalmából dicsőitő ódát irt hozzá s nyomatott ki Losárdi Zsuzsanna ki verseivel a kuruczokat más ízben is lelkesítette. Ez időből egy színdarab emléke is maradt fen: Vir regius (Kolosvár 1713), Dersi István oskolaigazgatótól [1]).

A lant pengetésnek a fenírt praecepták irása mellett másik rendeltetése volt némely nevezetesebb ünnepélyes alkalmak megéneklése. Különösen a halotti beszédhez csatoltak versbe szedett búcsúztatókat, s olykor versbe szedett életrajzokat. Üres rimelések. Különösen munkásak voltak e téren: Gyalogi János jezsuita (1718—48), kitől nyomtatásban számos latin alkalmi vers jelent meg [2]), s a reformáltak közt Verestói György, ki külföldi egyetemek látogatása után kolosvári professor s utóbb superintendens volt. Lakadalmi és halotti alkalmakra írt magyar verseit (1728—42) halála után 1772-ben összegyüjtve adták ki „a versekbe gyönyörködőknek kedvekért" melyek bár elterjedtek voltak is korukban, de épen nem gyönyörködtetők. Hasonlag alkalmi verset írtak: a szellem nélküli leoninista Gyöngyösi János, kinek túlnyomólag e nemű magyar verseit Szacsvai adta ki (1790); Kovásznai Sándor, kinek ilynemű latin munkái „Halotti versek" czím alatt Utrechtben 1782. összegyüjtve jelen-

[1]) Székely Sándor Az unit. vallás tört. 190. l.

[2]) Gyalogi életrajza s munkái ismertetése a kolosvári kath. fögymn programmja VII. füzetében.

tek meg s továbbá még ezek előtt, legalább részben gr. Gyalakuti Lázár János. E kitünő és főrangú államférfi csak szórakozásul, de nem minden tehetség nélkűl űzte a költészetet még öreg napjaiban is. Mint a hazában Párizpápai s külföldön Wolf tanítványa teljesen tudományos kiképeztetést nyert. 1738-ban gyanúból mint Rákóczy József párthíve elfogatott, de még azon évben szabadon bocsátották. Első munkái magyarok, s mint láttuk egyházi irodalmiak. Már ez időben latin versbe szedte a Tripartitumot (1744) s azonkivül e nyelven más verseket is irogatott, részint alkalmi költeményeket (kitünő köztük a fia halálára írott) részint epigrammokat (mostoha atyja Kölcséry ellen) sat. melyek összegyüjtve Költői munkák czím alatt 1765-ben láttak világot, midőn már irójuk gróf, országos elnök s fővadászmester volt. E munka tán ékes latinságáért Benkő (ki Bonomiai mese czím alatt maga is fordított egy kis költői beszélyt 1664) s a tudós világ bámulatát kivívta. Erdélyi Janusnak, kora Virgiliusának nevezték. Ez túlzás, s bár e gyüjteménye, valamint egy másik a székely-magyar muzsa a lövitei forrásnál e kor tanköltészeti irodalmában előkelő helyet foglalnak is el, de azon nagy elragadtatás okát a kor férde izlésében kell keresni; inkább magasztalhatták volna egyebekért; mert a magyar nyelvet is ügyesen kezelte e főrangú úr és költői érzékekkel is bírt: legalább ennek több nyomára akadunk egy másik munkája Florindában (1766). Némely egyes költői szépségek mellett e munka is csak a rimbe szedett krónikák közé tartozik, minők nálunk annyi időn keresztül pótlák az eposzokat. Főkútfeje egy 1704-ben Brüsselben kijött Voyages historique. Egy bevezetésben Europa elragadtatását tárgyalja, mint kiindulópontját a következő öt könyvnek. Ezek elseje Spanyolország, másodika Olasz, 3-ika Francziaország geographiai, mondai és historiai nem rendszeres, hanem összefüggő leirását, 4-ike újolag Spanyolország nevezetességeit adja, mindenütt egy-egy (s néha sikamlós) anekdotot közbeszőve. Az 5-ik könyv tér át a tárgyra, melyet szerző a czímben kitűzött az ismeretes Roderigo Julián-féle mondára, melylyel ő a hölgy-erényt akarta magasztalni, s kimutatni mikép szenvedett a király bűneiért a nép, „mert az erőszaknak Isten büntetője.“ Midőn ő e munkájához fogott, már agg volt. Nem a szépség bájai ragadták őt erre „mert én már szenvedem sulyát vénségemnek.“ Más volt a czélja, mit maga is bevall:

Tudom, hogy azok is, a kik restesebbek
A könyvolvasásban és negédesebbek,
A versekre sokkal készebb s hevesebbek.

Tehát ismeretterjesztés volt a czélja különösen hölgyek közt. S valóban erre alkalmas is egy jó öreg úrnak kedélyes, mulattató, bár néhol sikamlós elbeszélése, mely messze marad ugyan az aesthetica igényeitől, de a nemzeti nyelv mivelésének fontosságát hirdeti.

S fő érdeme tulajdonkép ebben áll. Előpostája egy szebb jövendőnek, figyelmet érdemlő munka az irodalmi sülyedés korából, némi jelekkel, melyek az emelkedés közelségére mutatnak. Egy koros főúr, ki első kisérleteit latin nyelven tette, lantot vesz kezébe, hogy magyarul dalolhasson honleányinak, nem a szerelemről, melyet ő már elfeledett, hanem az erkölcs hatalmáról. Az az eltompultság, mely a Rákóczy-mozgalmat az irodalmi téren is követte, már hanyatlóban volt. „Azon főúri rendből keletkeztek — mondja Toldy — az elhagyott magyar irodalomnak pártfogói, mely azt az idegen csillámért feláldozta.“ S valóban ez úgy volt. Báró Dániel és széplelkű leánya két unokájával, báró Josinczi és gróf Lázár — kortársak ezek, kiket különböző téren egy szent, magas hazafias eszme lelkesített Ezek s ezeknek köre készítette elő az útat a közel ébredésre.

Gróf Lázár fenérintett nagyobb műve mellett apróbb költeményeket is írt: Világi dolgokat az erkölcsökre szabogató magyar versek. Ezek, valamint Cserei Farkasnak a mohácsi vész, Buda bukása s több török foglalásokról, valamint a század romlottsága ellen írott ódái, kéziratban maradtak (csak a Szűz Mária tiszteletére irottak jelentek meg Bécsben, képekkel 1772). Ugyane sors érte e korban a jelesebb lyricusok munkáit Magyarországon is. Faludit és Amadét értem: kiket Toldy az irodalmi emelkedés hajnalán említ. E két névhez méltán csatolhatjuk a Mártonfiét. E férfiú nem birta ugyan az elsőnek tárgyilagosságát s az utóbbi könnyűséget, de fenmaradt kevés költeményében mindkét tulajdont, bár amazoknál kisebb mértékben oly szerencsésen vegyítette, hogy hosszasabb irói pálya alatt azoknak szerencsés versenytársává lehetett volna. Azonban őt sorsa másfelé ragadta. Szegény sorsú székely szüléktől származván, emelkedést az egyházi pályán remélt. Ugyanazért Kolos-

várt a jezsuiták egyetemében végezte tanulmányait, s ezek sorába állt. Mint ilyen Budán és Bécsben tanárkodott (1770—3), majd e rend eltöröltetése után Mária Terézia Kolosvárra nevezte ki tanárnak, mígnem hosszas és fényes egyházi pályáját erdélyi püspökséggel végzé. Szépirodalmi működése tanárkodásának korára esik. Ekkor irta verseit (Az erkölcs temploma, Remete, Álom) és színdarabjait (Buda, Nádasdi sat.) deákul, hihetőleg az e korban szokásos iskolai előadásokra szánva, Salamon magyar hexameterekben [1]).

Valósággal azonban az irodalmi emelkedés 1772-ben a testőrök föllépésével vette kezdetét. Nem ereszkedem e tanulságos korszak vázlatába, inkább a Toldy Ferencz „Költészet történetére" útalom az olvasót, hol ez művészileg van ecsetelve. Nekem csak annyi esik itt körömbe, a mennyi része az erdélyieknek volt ez üdvös mozgalomban. S ez nem csekély: mert a „Bessenyei társaságá"-nak jelentékeny tagja volt Barcsai Ábrahám. Hunyad megye ajánlatára a Mária Terézia által felállított testőrseregbe vétetvén fel, Bessenyeivel szoros barátságot kötött. Majd a rendes hadseregbe lépett át lovas kapitányi ranggal, s mind a bajor öröködési táborozásban, mind a török háborúban (1788) részt vett, mígnem (1794) ezredesi ranggal nyugalmaztaták. Barcsai korán kezdte költői pályáját, — azonban maga nem lépett a világ elébe, csak barátjai mutatták be verseit. Igy jelent meg 1775-ben egy költeménye Báróczy Marmontelje előtt (első nyomtatott műve), majd hét darab 1777-ben a „Bessenyei társasága"-ban. Verseiből egy gyüjteményt Révai tett közzé „Két nagyságos elmének szüleményei" czímű kiadványában 1789. Egyideig folytatott működés után lelépett a költői pályáról, mígnem 1787 körül újolag lantot ragadott s maga is írt és lelkesített másokat is az irásra. S e részben is jelentékeny érdeme van midőn a nála fiatalabb Ányosnak ő volt első buzdítója, vezetője.

A következő évben, hogy a franczia iskola föllépett, kezdte meg működését az ennek ellenében alakult klassikai iskola. Ennek alapitói, Rajnis, Révai és Baróti Szabó Dávid közül az utolsó erdélyi, jelesül székely. Tagja volt a Jézus társaságának,

*) L. Dr. Ötvös Ágoston czikkét Mártonfi Józsefről a Kolosvári Közlönyben, hol költeményeket is közöl tőle e tudós férfiú.

s mint ilyen 1665 óta egész életét Magyarországon tölté. Az irodalomnak buzgó tagja, s mint az iskolának egyik feje nemcsak költeményei, hanem polemicus és prosodiai dolgozatai által is hatott.

De valósággal ez iskolák és ezek követői Erdélyen kivül léteztek, mint gr. Teleki József a koronaőr, ki Magyarországba átszármazván, ott irta az oly nagy figyelmet ébresztett „Atyafiui barátság oszlopát" (1778) s tanköltemény ét az Emberi életről (nagy része kézir.). Maga a költészet Erdélyben gyökeret is alig verhetett, leginkább alkalmi formáiért, melyekből kibontakozni nem tudott. Legkiválóbb képviselője ez iskolának a leoninista Gyöngyösi János, kinek csengő pengő rimes hexametereit bámulták kortársai: annyira hogy verseit, mint fölebb említettük, Szacsvai Sándor adta ki, e férfiú, ki, valamint Aranka is, gúnyversekkel ostorozta kora tévedéseit. Kevesebb tetszésben részesültek ez utóbbinak másnemű költeményei, kiadva Elegyes versek czím alatt. Több jót mondhatni Molnár Borbáláról (1792—1804). Versei több kiadást értek, s Élete tükre, Sándor és Saroltája, Mesés történetei, Versbe szedett erkölcsi regények, valamint költeményes levelezései Csízi Istvánnal — korukban nagy olvasókörnek örvendettek:

Nagyobb, figyelmet érdemlőbb a szolgálat, mit Erdély határain belül a proza terén tettek a magyar irodalomnak. Mik e részben a reformált papok s főrangúak által történtek, megelőzték a szépirodalmi magyar prózát, mely hogy végkép ki nem alutt azon korban, azoknak érdeme. Igaz, hogy itt is, ott is külföldi példányokkal áraszták el a magyar irodalmat, s ezek a nyelvet azon erőből, mely Pázmán- és Tofaeusnál oly megragadó, kivetkőztették. De azon lánczszem-szerű összefüggés, mely a magyar irodalomban a szathmári békekötésig létezett, megszakadt, s midőn a nyelvmívelés munkája újabban megkezdeték, csak tapogatózások történtek. Külről vett hatások adván meg az első lökést, és sokáig haladván a megkezdett úton, hosszas időn át a külföld hatása alatt állottak De végre is be kelle látni, hogy ez mire vezetne. Az eredetiségéből kivetkőztetett nyelv, a gallicismusokkal s germanismusokkal elárasztott styl támasztá a neologok iskoláját, s kelté fel azok törekvését, kik fejlését saját geniusából

akarák eszközölni. S itt egy tiszteletreméltó munkásság vette kezdetét, mely napjainkig tart.

Midőn a magyar próza újolag kezde éledni, a franczia már teljes virágjában állt. Érezék ezt a magyar tudósok, kik külegyetemek látogatására mentek, s visszatérve, munkáik előbeszédeiben nem egyszer vonatkoztak erre. De nem úgy a német irodalom, mely a magyarral csaknem egyszerre kezde ébredni. S bizonynyal buzditólag hatottak e törekvései az imperiumnak, mely már is jelentékeny erőkkel rendelkezett, daczára hogy Bécs és Berlin, e két főváros a francomania járma alatt nyögött. S valóban a magyar prózán Haller Lászlótól a népies iránynak érvényre vergődéseig, e két befolyás nagyon észrevehető.

Fordító. Haller László gróf s máramarosi főispán, erdélyi családból, s a mint iró már említett Haller Jánostól származott. Lefordítá a Fenelon „Telemak"-ját, de ez csak halála után 1755-ben látott világot. A köztetszés, melylyel fogadták, s mely annak rövid idő alatt második kiadását eszközölte: a nemzet figyelme fölébredésének jeleül szolgálhatott. Mindamellett figyelmet érdemlőt e téren az erdélyi sajtó 1772-ig alig eszközölt; mert emelkedése csak itt kezdődik.

Tordai Sámuel, kit egyházirodalmi munkájából már ismerünk, Gellért egy erkölcsi elbeszélésével nyitá meg az ezután egymást követő munkák sorát: A svetiai grófné G**-né asszony élete. A fordító figyelemre méltó előszóval ellátva bocsátotta a világ elébe. Vádolják a magyart, hogy nem szeret könyvet olvasni: s ennek következtében pang irodalma. Mi ennek az oka? Nincsenek-e tudósai kik írni tudnának? Vagy nyelve oly szegény? Egyik sem. A magyar képes bármely tudományt elsajátítni, s „nyelve elég gazdaggá tétethetnék, ha annak formálására s bővítésére nagyobb szorgalmatosságot fordítanánk, mint eddig fordíttatott. Azon nyelvek, melyek most leggazdagabbaknak tartatnak nem oly régen szintoly szegények voltak." Legfőbb akadály volt a „nemzetnek természeti hidegsége." Csak volt — mert néhány év óta (s mi örömmel írja ezt ő!) kezdik a könyveket olvasni, s kezdenek ebből folyólag írni is. Ez bátoritá fel őt is. A következő évben (1773) gróf Teleki Ádám adta ki Corneille Cidjét, korához képest tömött és erőteljes versekben forditva. Ezzel egy időben jelent meg a Marmontel Belizariusa,

fordította Zalányi Péter felvinczi pap, s korábban nevelő a fennírt gr. Lázárnál, ki mellett elég alkalma nyilt neki magát kiképezhetni. E nagyhirű munka (melyet az akkori világ elragadtatással olvasott) nem sokára (1776) más fordításban, a fen már említett báró Dániel Istvánéban is kikerült a sajtó alól, ki azonban azt jóval korábban (1769) készítette el.

E közben Bessenyei buzdítására, mint körének tagja, egy férfi lépett fel, ki e téren nemcsak túlszárnyalta kortársait, hanem Toldy szerint „teremtője azon választékos, tiszta, dallamos folyású egyszersmind az élet tónusát nemesítve visszaadó prózának, melyben neki nálunk semmi elődje sem volt, s melylyel ő maga eszközölte azt a szépirodalmi prózában, mit rendszerint csak egy egész kor fejt ki.“ Idézem Toldy itéletét Báróczy Sándorról — hisz ki ne tudná, hogy ő az? — mert ez igaz és való. Báróczy Nagy-Enyeden végzé tanulmányait, s majd tagjává lett a testőrseregnek, hol Bessenyeivel s Barcsaival azon irodalmunkban örökké nevezetes kört alkotta. Azonban mint félénk és tartózkodó ember csak az előbbi ösztönzésére tette közzé dolgozatait: 1774-ben Cassandrát Calprenede után, 1775-ben Marmontel Erkölcsi meséit és Dusch Erkölcsi leveleit. Ő mindezeket „eddig ismeretlen szépségű prózában adta vissza“, sőt utolszor említett műve felülmúlja az eredetit. A hatás, melyet velök előidézett, nagynak mondható. Nemcsak kora olvasta mohó vágygyal, hanem példány volt kitűzve, mit meg kellett közelítni annak, ki nemcsak a könyvek számát kivánta szaporítni, hanem hatásra is számított.

Mindamellett honfiai mögötte maradtak, bár hatása meglátszik kortársain. Egy névtelen 1778-ban Cyrus nyugodalmát (regényes életrajz) képekkel diszítve s francziából fordítva kiadta. Wesselényi Zsuzsánna, a gróf Teleki Ádám neje francziából Fenouillot drámáját a Gályarabot (1781), báró Naláczi József d' Arnaud két színművét Euphemiát (1783) s gróf Comenst (1793) sikerülten ültették át. Ez utóbbit ő 51 év előtt fordítá. Magát a korához képest folyékony versekben fordított szinművet a Trapp szerzet leirása s gr. Comens történetének elbeszélése előzik meg. Naláczi ügyesen kezelte a nyelvet. Euphemiával egykorúlag jelentek meg Galland után Bidpai és Lockman indiai költött beszédei (hihetőleg egy gróf Wass által) fordítva — mely ez érdekes erkölcsrajzok naiv hangját sok szeren-

csével adta vissza. Minde művek irói még tartózkodtak a neologisálástól, de nem Barczafalvi Szabó Dávid, ki Szigvárt klastromi történetét egy érzékeny erkölcsi regényt 1787-ben Pozsonban sajtó alá bocsátá. Elszakadva Magyarországba, közepette a fölébredt nemzeti munkásságnak, a nyelvcsinositás vágya szófaragásra ragadta, mi neki épen roszul sikerült. Uj szavai ügyetlenek és érthetetlenek, — s ez az, mit oly szigorral megrótt benne az elv irányában féltékeny Kazinczy. Eltérve e rajta untalan elömlő viszketegtől, stilját a korhoz képest választékosnak fogjuk találni.

S e részben Andrád Sámuelt kevesebb vád illetheti. Igaz, hogy ő is próbált új szavakat (pl. akademia = okadalom), de nem oly nagy mértékben, mint Szabó. Aztán ő a székely tájnyelvet vette stilje alapjául s ennek sajátos szólásformáit sok szerencsével próbálta átültetni; mint maga is született székely. Tanulmányainak Erdélyben bevégzése után Bécsbe ment, az orvosi egyetembe, s ott le is települt. 1789-ben fellépett Elmés és mulatságos rövid anekdotái első kötetével, melyet köv. évben annak egy újabb kötete követett: Történeti és mulattató adomák, melyek közt néhány sikerült hosszabb genrekép is található. Különben sikamlós élczeivel a franczia mintákat követi. Ugyan ő tőle van: A magyar Democritus életének délig való része (1791); ‚Legelső virágos kert' (1793) s Aesopus meseinek újabb fordítása.

Még mint a német és franczia iskolához tartozókat megemlitjük e helyen a következő 1790-en túl megjelent müveket: Bárkláj Argenise, e deákul írt franczia regény a XIII. Lajos korából szabadon fordítva k. Boér Sándor által, melyen a nyelvcsinositás hatása már meglátszik (1792); továbbá Aranka Györgynek ide vágó szépirodalmi munkáit, mint Julia levei Ovidiushoz, németből fordítva (1790) s a Budai basát (1791). E buzgó és tevékeny férfi, ki mint versiró a középszerűségig sem tudott emelkedni, elég csinos s némi tekintetben elegans prózai stillal birt. A Budai basát ő maga francziából forditottnak hirdeti, míg gr. Kemény József eredetinek állítja. Ő ezzel meg akarta mutatni, hogy szerelem nélkül is lehet regényt írni (megelőzte Sand Spiridionját), valóban pedig csak azt mutatta meg, hogy lehet valaki

ügyes stilista a nélkül, hogy a formát kezelni s mesét alkotni tudna. Épen ezért találólag, bár epével irta róla Szacsvai:

Gyenge legény a „Budai basa"
Mert nagyobb volt eszénél a hasa,
Sokat firkált Aranka felőle
De haj! lám mi sült végre belőle?
Aranka czifrán bizonyította,
Hogy vékony esze csak híg rántotta.

Azonban a sikeretlen költői törekvéseket megbocsáthatjuk sikeres hazafi fáradozásainak. A bekövetkezett igyekezeteknek ő egyik központja volt. Harsányi Sámuel, királyi táblai ülnök D'Arnaud három beszélyét Érzékeny mesék czim alatt 1793-ban kiadta. Ezen s a fenírt műveken már érezhető, hogy mit köszönhet a magyar próza Báróczynak.

E mozgalom, mely az irodalomban a testőrök fellépése óta s különösen József korában nyilatkozott, megtermé üdvös gyümölcsét. Igaz, hogy a három fő részes: Barcsai, Báróczi és Baróti Magyarországon működött. Igaz, hogy a mi túl a Királyhágón megjelent, még ha a magyarországi iskolák követőjének mutatta is magát, föl nem ért az ott írtakkal. De Magyarországot egyben túlszárnyalta Erdély: lelkesedésben, mit a nemzetiség s ennek fő emeltyűi az irodalom és művészet körül tőn. Aristocratiája magyar volt, valóban magyar. Ezek, kiknek Dániel és Lázár, Kemény és a Wesselényiek voltak irányadói, kik még akkor is fölvették a tollat, midőn az irodalom csaknem a ponyvákig sülyedt, ezek, kiknek hölgyei soha sem feledék el az édes magyar nyelvet: most midőn belátták, hogy egy pár tized csoda műve mire nyujt kilátást és az elvesztett alkotmány visszaadatott: egy nagy és szent eszme körül gyülekeztek most ezek: diadalra juttatni a nemzeti nyelvet. Ez aristocratia érezte kötelességét. A nemzet belátta, hogy oly úton halad, melyen követheti aristocratiáját, s egyesült vele. Igy született az 1791-iki 31-ik t. czikk, mely a magyar nyelvet régi jogaiba visszahelyezte. De e fontos és nagyszerű esemény nem lehet tárgya jelen czikkemnek, mely még most azt csak mint az irodalom által ébresztett nemzeti szellem eredményét mutathatja fel — s a részleteket máskorra halasztom. Most térjünk át az exact tudományokra.

Magyar nyelven a tudományok egyik másik ágában tettek ugyan rendszeres s gyakran alapos kisérleteket, sőt egyes becses munkákat is tudunk felmutatni, azonban mindez nem elegendő arra, hogy kifejlett rendszeres irodalomnak neveztessék. Több történt latin nyelven: nagy részben a tudori diplomához megkivántató értekezések által. Ezekből állt különösen a század első felében a természettani és természetrajzi irodalom. Bölöni Mihály 1704. Heidelbergben az általa írt physicai tételeket kiadta. Bodoki István 1707-ben az anyag lételéről nyomatott Franekerában physicai értekezést. Almási János, kitől halotti szónoklatok s versek maradtak fen 1708-ban, ugyancsak Franekerában az atomusok felett vitatkozott (megj. u. o.) Kortársa a philosophiai értekezéseiért már említett Baczoni Incze Máté 1708-ban ugyanott kiadta a vizről tartott értekezését. A szászok közül Vette János három a külföldi lapokban kijött természetrajzi értekezésén kivül Scholtz Sámuel orvos 1709-ben az oláhországi dohotról s az erdélyi alkalit tartalmazó kaldi növényről készített figyelmeztetéseket. Arzt János orvos Jénában a tudori méltóság elnyerésekor a nehezkedés törvényeit mutogatta (1723).

A természetrajzban különösen a külföldön Agnethler Mihály ismeretes nevet vívott ki magának. Ezen szebeni születésű gyenge testalkatú férfi tanulmányait Szebenben bevégezvén Halléba útazott, hogy az ottani egyetemnek legyen növendéke. Papi szolgálatra szánta magát, de e pályát gyönge egészsége miatt az orvosival cserélte fel s 1750. bölcsészeti s a következő évben orvosi tudorságot nyert, mely alkalommal a borostyánról értekezett (kiad. u. o.). Majd a természetvizsgálók császári akademiája tagjává s helmstedti tanárrá lett. De alig kezdte el felolvasásait a régiségekről (ez volt egyik kedvencz tudománya), midőn gyógyithatlan aszkórba esett. Egy társulat költségén s annak a számára az ő felügyelete alatt s javításaival jelent meg Linné Károly munkáinak hálai 1747-ki kiadása négy kötetben.

Ben a hazában különösen három férfi: Kölcséry, Frivaldszky és Benkő által nyert lendületet, kik jelentékeny adatokkal járultak az erdélyi természetrajz illustrálásához. Kölcséry Sámuel a külföld előtt is ismert nevet vívott ki magának, mint hasonnevű debreczeni papnak fia, magát a theologiai pályára szánta; e czélból külegyetemekre útazott, s Leidában 1681-ben

a philosophia — Franekerában 1684-ben a theologia tudorává lőn. Hazatérve 1685-ben Debreczenben első szónoklata alkalmával belesült a Mi atyánk-ba: mi annyira roszul esett neki, hogy rögtön visszatért Leidába az orvostan hallgatása végett. A theologiáról orvossá léte után sem mondott le, sőt azt nagy kedvvel űzte. Első munkái is e téren részint Debreczenben, részint külföldön jelentek meg, sőt ezek közűl némelyeket Erdélyben újra nyomatott: hol az egyetemről visszatérte után megtelepült. Mint kitünő képzettségű tudós csakhamar köztisztelet tárgya lőn. Állandó lakhelyűl Szebent választá, s nemcsak mint orvos működött, hanem közhivatalokat is vállalt. 1697-ben az udvar által nemesi rangra emeltetett [1]), majd erdélyi főorvossá, a bányák felügyelőjévé s 1729-ben kormányszéki tanácsossá lett. De a házas életben nem volt szerencsés. Második nejétől elvált s a fenn is említett gr. Lázár János anyjával kelt össze. Kezdetben jó viszonya volt mostoha fiával, de az csakhamar felbomlott, s a gőgös és élczes Lázár éles epigrammokkal boszantá. Ez és házassága miatti kellemetlenségei megzavarák végnapjait, melyeknek csak 1732-ben bekövetkezett halála vetett véget. Egyes természetrajzi czikkeken kivül, melyeket a természeti ritkaságok császári akademiája folyóiratában közlött, Erdély természethistoriájának megirásához is hozzá fogott, s e czélra jelentékeny gyüjteményekkel rendelkezett. De e munkáját nem fejezhette be. Azonban annak minerologiai részéhez állandó becsű adatokat nyujtott Auraria Romano Dacicájában, melyet maga a szerző 1717-ben adott ki, míg másodízben 1780-ban Seivert, saját közbeszúrt jegyzeteivel [2]) Pray előbeszédével és Schendonak az Olton inneni Oláhország leirásával (egy Köleséryhez intézett levél alakjában) ellátva tette közzé. E munka hat fejezete közűl a 2-ik az aranynak mint ércznek feldolgozását, az 5-ik az aranyat természethistoriai szempontból, a 6-dik annak orvosi használatát tárgyalja; mindenütt alapos historiai megjegyezésekkel kisérve, s a tudományt oly felvilágosult szempontból tekintve, milyenen Európában csak az első rendű búvároknál állt. A többi fejezetekről alább a maga helyén szólan-

[1]) Trausch Chronicon II. 267.

[2]) Seivert hozzátételeibe nyomdahibák csúsztak be, melyeket e tudós az Ungrischer Magazinben kijött 18-ik erdélyi levélben (III. k. 208 s köv. ll.) megigazított.

dok. A munka megjelenésekor nemcsak a haza, hanem Europa figyelmét magára vonta, hol a theolog, philosoph és orvosiró már kitünő névvel birt. A belga tudóstársaság azonban nem késett egy pontja iránt, hol t. i. előszámítá, hogy mennyi kincset nyertek a rómaiak a dák bányákból, — kételyét nyilvánítani. Köleséry a lipcsei újság 1719-iki folyamában állítmányát támogató válaszát mentő levél (Epistola apologetica) czím alatt kiadta.

Friváldszky János jezsuita s a kolosvári egyetemben tanár, Magyarországon született ugyan, de gazdag ismereteit Erdély természetrajza mivelésére fordítá. Mint mineralog első rendű — sőt e tekintetben műve máig is egyetlen. Folytonosan utazott gyüjteménye szaporítása és kutatásai folytatása szempontjából, s midőn mint iró latin nyelven készült e nemű dolgozataival föllépett, már mint kiképezett tudós maradandó becsű munkákkal tette azt. A vasról és a magyar és erdélyi vasbányákról írt értekezése után 1767-ben kiadta Erdély minerologiáját. E nemben első s maig is egyetlen alapos s némi részben kimerítő munka, készítve a Just Henrik rendszerében, melyet szerző legvilágosabbnak nyilatkoztat. Művének becsét régiségtani s történeti jegyzetei nevelik. Ő maga még egy, az egyes fajokat pótló kötetet igért: de tudtomra s bizonynyal a tudomány kárára az nem készült el. A kiadottban némi előjegyzetek után értekezik az érczekről (leghosszabb fejezet, mely az ércztermő helyeket is külön tárgyalja), a félérczekről, sulphurokról, savakról, földnemek- és kövekről, s végre a vizekről. 1773-ban értekezést nyomatott a scumpiáról (Rhus Cotinus Linnaei).

E növényt magyar nyelven ismertette Benkő József (1796), mint középajtai terméket. Ő egy más értekezést is hagyott hátra ugyancsak a vidék dohányáról s annak termesztéséről. Nagyobb, átalánosabb fontosságu a nomenclatura botanicája vagy Fűszeres ismerete, mely a Molnár János Könyvházában jelent meg. Más e nemű kézirata Az erdélyi tartományos plántákról (1780) ez ország floráját irja le. O még a spanyol viasz készítéséről is értekezett. Röviden ugyan, de tüzetesen és sok ismerettel, egészen a Linné rendszerét követve tárgyalta a természet három országát Transylvaniája III. könyvében latin nyelven.

S mialatt különösen e két utóbbi iró, mint kortárs oly

eredménydús szolgálatot tett a természetrajznak, velök egy időben az orvostan népszerű előadását is megkisértették. De maga az orvostan tudományos és tüzetes vagy egyes kérdéseinek részletes vitatása a haza határain belül kevéssé gyakoroltatók, s külföldön is leginkább csak tudori értekezések által. Köleséry e nemben is úttörő volt. Szebenben 1707-ben a scorbutról, 1709-ben az erdélyi pestisről nyomatott egy munkát (irta Gartenius). Tüzetesebben értekezett e ragályról 1719-ben az akkori dögvész alkalmával, midőn annak népszerű gyógyitását leirta latin nyelven. Ugyanez évben egy hasonló tartalmú magyar munka is jelent meg. Köleséri népszerű orvositant írt A rendes orvoslásnak közönséges regulái czim alatt, s azt az 1723—30-iki kolosvári naptárakban ki is adta. Tudori latin értekezéseket készítettek: Kolosvári Dimény Pál Leidában, Pápai Páriz Endre, a Ferencz fia az orvosok igaz és szükséges titkáról, Mátyus István Utrechtben (1756) a melancholiáról és érzékenységről, Benedek János, udvarhelyi székely Utrechtben a Maniáról (1762), Zágoni Gábor, fia a hittani értekezőnek, 1764-ben Utrechtben századának a gyógyászatban tett találmányairól, Bruz László, szászvárosi magyar Bécsben 1775-ben „De gramine mannae" czimű művével. Magyar nyelven készültek: Weszprémi István, debreczeni orvosnak a gyermeknevelésről s az élet fentartásáról írt könyve, melyet kir. táblai ülnök gróf Toldi Ádám Kolosvárt 1760-ban kinyomatott. Elterjedt munka volt ez időben az, mely Házi különös orvosságok czím alatt jelent meg (1770-ig négyszer). De egy sem ébresztett akkora figyelmet, mint a Mátyus István Diaeteticája, mely két kötetben 1762 és 1766-ban jelent meg. Majd szerzője által hat kötetre bővítve 1787-ben újolag kiadatott. Különösen emelik becsét a közbeszúrt természetrajzi észrevételek. Világos érthető stillal készülvén s tárgyát kimerítvén nagy elterjedésre tett szert.

A szászoknál az orvostan csak külföldi értekezések által volt képviselve. Vette János György Hallében az agyról értekezett s Hardewickben orvossá létekor (1711) egy dissertatiót adott ki. 1712-ben Schoppel Endre Hálában s Auner István Wittembergben a sebekről (egy mást korábban 1710) s Albrich János 1709-ben a haemorrhoisról nyomattak vitatkozást. Ez utóbbinak az 1718 és 19-iki ragályról is jött ki egy munkája.

Hutter Jakab korában hires orvos tanulmányait Hallében végezte s hazatérte után az oláhországi osztrák helyőrség orvosa volt. Irt az öregségről mint betegségről (1732) Schüller János halléi orvos s városi physicus 1726-ban a hagymázról Grosse Endre utóbb oláhországi főorvos Hallében az emberitest szervéről, mennyiben abban a gyógyászat elvei feltalálhatók — értekeztek. E nemben dolgoztak 1734-ben Drauth Sámuel, kit utóbb egy újon készült épület zúzott össze (1734). Theis Mihály Hallében 1740, Seivert Mihály 1743-ban szintén Hallében (ő azonban hazatérte után felhagyván a gyógyászattal városi szolgálatba lépett), ugyanitt Kessler János (1744) s Jénában 1746. Schunn Jakab: munkák, melyek magára Erdélyre kevés hatással voltak.

Kevesebb és jelentéktelenebb ezeknél, a mit a számtanban tudunk felmutatni. Igaz ugyan, hogy Kapusi Sámuel, károlyfehérvári tanár (nyelv- és hittani munkáit lásd feljebb) számtani és csillagászati munkákat már e század elején készített, de azok kéziratban maradtak, s bár némelyek kitünő tudományosságát bizonyítják, de nagy részben nem emelkedtek fel az iskolai kellék korlátain. S csak ezek közé sorolható a Scheuchzerféle latin mathesis, mely Kolosvárt 1723-ban a Köleséry előszavával ellátva jelent meg; továbbá a brassai születésü Teusch Józseftől 1739 (s utóbb 1755) kiadott német számtan: míg Höll Miksa jezsuita 1755-ben egy latin értekezésben a mathesis elemeit, mint a természeti philosophia alárendeltjét mutatja be. Hogy e tudományban a tudákosság minő kificzamodást idézhet elő, megmutatta Enyedi Sámuel kolosvári órás 1767-ben a tudós világ számára kiadott latin értekezésével a kör négyszegítéséről, melyet ő Seivert véleménye szerint más által fordíttatott le latinra, hogy kiadhassa. Átalában ez ember sok olyanon törte az eszét, mi okos embereknek is dolgot adott volna. Ilyenek: egy emeltyű, melylyel egyetlen ember 10 percz alatt 60 mázsát 100 ölre emelhet; egy mathematicai óra a mágneshajlás megmérésére; napóra delejtű nélkül; tengeri óra, mely jobb a használatban lévőknél. Sőt a repülés mesterségét is feltalálta: s ezt be is akarta barátinak mutatni; azonban alig hogy az ablakból kilépett, tüstént a földre esett.

E század folytán maga a jogirodalom is latin nyelven üzetett. A törvényczikkek nem keltek többé magyarul, mint a fejdelmi korszakban. Az 1744-től 1791-ig terjedő törvények Articuli novellares czim alatt egy koronként növelt gyüjteményt képeznek: azonban a Compiláta keltétől azon ideig alkotott országgyülési végzések is teljes hatályban maradtak, habár törvényesen soha sem rendeztettek is. Egy teljes törvényes könyv (Approbata, Compilata, Novellares articulusok, szászok statutuma — hiányzanak belőle az 1669-en innen 1744-ig hozott articulusok) 1779-ben nyomatott ki Kolosvárt; első ilynemű munka Tóthfalusi Kis Miklósnak 1696-iki kiadása óta. Magát a törvénytudományt önálló latin munkák által mivelték: Huszti András 1742-ben Szeben magyar és erdélyországi juris prudentiáját, Cserei Elek, kir. táblai ülnök több kéziratban maradt jogi munkákon kivül Kolosvárt 1746-ban (és 1760) Praxis procuratoriát, Váró Mihály korában hires ügyvéd Kolosvárt 1742-ben Idea actionum juridicarum-ját adta ki, Kendefi Elek, később gróf és hunyadmegyei főispán pedig még fiatal korában egy jogtani értekezést nyomatott a tudorok és curatorokról (1759). A már fenebb említett Inczédi Józsefnek erdélyi jogtudósa Cserei Farkasnak (Elek testvérének) jogi szótára, az erdélyi és magyar asszonyok joga, a királyi táblai és cancellariai végzések: megannyian latin munkák kéziratban maradtak. A reformáltak egyházi jogirodalmának kitünő szolgálatot tett Bod Péter 1764-ben kiadott latin művével, melyek elseje „A házassági jog kivonata“ (Szeben, 1763), s másodika „Az egyházi törvényszék-jog gyakorlata kérdések és feleletekben“ (Szeben, 1764.) Ért gyümölcsei ezek hollandi törvénytanulásának s egyházi hivatala nyomos folytatására beszerzett készületének“, mely az erdélyi reformáltaknak ma is elfogadott törvénykönykönyve. A katholikusoknál gróf Battyhányi Ignácz 1781 óta erdélyi püspök s a károlyfehérvári csillagda, régiség és éremgyüjtemény s a kéziratokban és becses könyvekben gazdag és első rangú erdélyi könyvtár alapitója, e nemben valóban nagyszerűt eszközölt „Magyarország és melléktartományai egyházi törvényei“ czimű három ívrétes kötetnyi munkájával, melynek I. kötete 1785-ben Károlyfehérvárt, a többi kettő, bár általa még életében kinyo-

mattak, csak halála után, Szepessy Ignácz püspök gondoskodásából (Tud. Gyüjt. 1833. III. 144.) Kolosvárt 1827-ben látott világot. Nemében páratlan s kitünően rendezett munka, diplomákkal, szükséges historiai felvilágosításokkal gazdagon ellátva, s megrákva fontos egyháztörténeti kincsekkel.

Bár e tudományok egyik másik ágában nem megvetendő eredményt mutattak fel Erdély irói: de jóval több és nagyobb sikert arattak a történeti kutatások mezején.

SZILÁGYI SÁNDOR.